

Nimatulloeva Sh. D.,
Normurotova A. K.

ONA TILI

O'QUV-USLUBIY QO'LLANMA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
DENOY TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**NIMATULLOYEVA SHOIRA DILMUROD QIZI
NORMUROTOVA AZIZA KARIM QIZI**

ONA TILI

O'QUV-USLUBIY QO'LLANMA

TERMIZ- 2026

Nimatulloyeva Sh. D., Normurotova A. K. Ona tili. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Termiz 2026 : Termiz publishing center, 59 bet

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma oliy ta'lim muassasalarining "Boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi I-bosqich talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, "Ona tili" fanidan amaliy mashg'ulotlarni samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Qo'llanmada tilning asosiy sathlari – fonetika, urg'u va intonatsiya, tovush o'zgarishlari hamda orfoepik me'yorlarga oid mavzular zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yoritilgan. Har bir mavzu bo'yicha mashg'ulot rejasi, texnologik xarita, nazariy-metodik izohlar, amaliy topshiriqlar, pedagogik vaziyatli keyslar, test savollari hamda raqamli ta'lim elementlari keltirilgan. Topshiriqlar talabalarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog'lash, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Qo'llanma bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida to'g'ri talaffuz, nutq madaniyati va til birliklarini o'rgatish metodikasiga oid ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Ushbu qo'llanma o'qituvchilar va talabalar uchun amaliy mashg'ulotlarni samarali tashkil etishda metodik manba sifatida tavsiya etiladi.

Mas'ul muharrir:

A.K. Xamidov – DTPI. "Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasini mudiri. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Taqrizchilar:

R.V. Salomova – DTPI. "Pedagogika" fakulteti dekani. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

S.Q. Eshboyeva – TISU. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma DTPI o'quv-uslubiy kengashining 2026 yil 21-fevraldagi 7-son yig'ilish bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

©Nimatulloyeva Sh. D., Normurotova A. K.
©Termiz publishing center, 2026

SO'Z BOSHI

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida milliy o'zlikni anglash, davlat tilining ijtimoiy nufuzini yuksaltirish hamda ona tili ta'limini jahon standartlari darajasiga ko'tarish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Zero, til – millat tafakkurining mahsuli, uning ma'naviy qiyofasini belgilovchi oliy qadriyatdir. Shu ma'noda, oliy ta'lim tizimida zamonaviy filolog kadrlarni tayyorlash, ularga tilning tizimiy-strukturaviy mohiyatini yangicha metodologik yondashuvlar asosida o'rgatish kechiktirib bo'lmas vazifadir. E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu "ona tili" nomli o'quv-uslubiy qo'llanma instituti talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, u tilshunoslikning eng muhim va fundamental ikki bo'limini o'zaro sintez qilgan holda qamrab oladi.

Qo'llanmaning ilmiy-metodik konsepsiyasi shundan iboratki, mazkur ish shunchaki nazariy qoidalar to'plami emas, balki tilning fonetik sathi (tovushlar tizimi) hamda leksik-semantik sathi (ma'nolar olami)ni talabaga interfaol muhitda tushuntirishga qaratilgan innovatsion yondashuv mahsulidir. Unda fonetika bo'limi tovushlarning nutqiy voqelanishi, ohang va talaffuz madaniyati nuqtai nazaridan yoritilgan bo'lsa, leksikologiya bo'limi tilning lug'at tarkibidagi o'zgarishlar, so'z ma'nosining ko'chishi hamda leksik paradigma masalalarini kognitiv tilshunoslik tamoyillari asosida tahlil qiladi.

Qo'llanmaning eng kuchli va zamonaviy jihati – undagi didaktik vositalarning xilma-xilligidir. Biz ta'limning an'anaviy shakllaridan voz kechmagan holda, unga "Raqamli universitet" tamoyillarini olib kirdik:

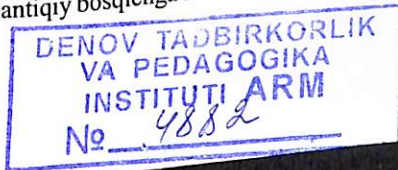
QR-texnologiyalar integratsiyasi: Qo'llanmaga joylashtirilgan QR-kodlar talabani bir lahzada onlayn ilmiy platformalar, virtual lug'atlar va audio-vizual resurslar olamiga olib kiradi. Bu mustaqil ta'limni texnologik va qiziqarli jarayonga aylantiradi.

Texnologik modellashtirish: Har bir amaliy mashg'ulot uchun ishlab chiqilgan "Texnologik xaritalar" darsning har bir daqiqasini mazmunli tashkil etish hamda talabaning diqqatini ilmiy muammoga qaratishga xizmat qiladi.

Vizualizatsiya va mantiqiy tahlil: "Baliq skeleti", "Venn diagrammasi", "FSMU" va "Zanjir" kabi metodlar murakkab lisoniy qonuniyatlarni vizual obrazlar yordamida xotirada muhrlash imkonini beradi.

Ushbu qo'llanma bo'lajak tilshunos va pedagoglarda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishni maqsad qiladi. Talaba so'zning etimologiyasidan tortib, uning zamonaviy neologizm sifatida shakllanishigacha bo'lgan murakkab jarayonni mustaqil tahlil qilish ko'nikmasini egallaydi.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, mazkur metodik ish Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining ta'lim sifatini oshirish yo'lidagi izlanishlari mahsuli bo'lib, ona tili ta'limini yangi – zamonaviy, raqamli va mantiqiy bosqichga ko'tarishga xizmat

qiladi. Ushbu qo'llanma sizga o'zbek tilining bepoyon imkoniyatlarini kashf etishda ishonchli yo'lchi bo'lishiga ishonamiz.

MUNDARIJA

ANNOTATSIIYA	2
SO'Z BOSHI (Muallifdan)	3
KIRISH (Mavzuning dolzarbligi)	6
I BO'LIM. FONETIKA VA NUTQ MADANIYATI	7
1-mashg'ulot. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tuzilish uzvlari	7
2-mashg'ulot. Tilning paydo bo'lishi, taraqqiyoti va tasnifi	10
3-mashg'ulot. Fonetik vositalar: nutq tovushlari, urg'u va ohang	14
4-mashg'ulot. Unli va undosh tovushlar tasnifi	19
5-mashg'ulot. Urg'u va uning turlari	22
6-mashg'ulot. Nutq jarayonida tovushlarning o'zgarishi	25
7-mashg'ulot. Hozirgi ona tilining orfoepik me'yorlari	29
II BO'LIM. LEKSIKOLOGIYA VA SEMANTIKA	33
8-mashg'ulot. Ona tili grafikasi va yozuv tizimi	33
9-mashg'ulot. Ona tili imlosi va uning asosiy tamoyillari	37
10-mashg'ulot. Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar	41
11-mashg'ulot. Ma'no ko'chirishning asosiy turlari	45
12-mashg'ulot. Omonimlar, antonimlar va paronimlar	51
13-mashg'ulot. Ona tilining nafaol leksikasi va neologizmlar	57

KIRISH

Hozirgi ta'lim tizimida boshlang'ich sinf o'qituvchisining nutq madaniyati, til haqidagi nazariy bilimlari hamda ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmasi muhim kasbiy kompetensiyalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'quvchilarda to'g'ri talaffuz, *savodxonlik, mantiqiy fikrlash va ifodali nutqni shakllantirish* jarayoni bevosita o'qituvchining tilshunoslik asoslarini qanchalik chuqur egallaganiga bog'liqdir. Shu bois bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini hozirgi o'zbek adabiy tilining asosiy bilimlari bilan tizimli va amaliy yo'sinda tanishtirish dolzarb vazifa sanaladi.

Mazkur o'quv-uslubiy qo'llanma oliy ta'lim muassasalarining "Boshlang'ich ta'lim" yo'nalishi I-bosqich talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, "Hozirgi o'zbek adabiy tili" fanining amaliy mashg'ulotlarini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Qo'llanmada tilning fonetik, leksik va grammatik sathlari, urg'u va intonatsiya, tovush o'zgarishlari hamda orfoepik me'yorlarga oid mavzular zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yoritilgan.

Qo'llanmaning asosiy maqsadi – talabalarda tilshunoslikka oid nazariy bilimlarni mustahkamlash, ularni amaliy mashg'ulotlar orqali chuqurlashtirish hamda kelgusida boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tilini o'rgatishda zarur bo'ladigan metodik ko'nikmalarni shakllantirishdan iborat.

Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- tilning asosiy sathlari va ularning o'zaro bog'liqligini tushuntirish;
- fonetik hodisalar, urg'u va intonatsiyaning nutqdagi ahamiyatini amaliy misollar orqali ochib berish;
- orfoepik me'yorlar asosida to'g'ri talaffuz ko'nikmalarini shakllantirish;
- pedagogik vaziyatlar (keys-stadi) orqali boshlang'ich sinfda til materialini o'rgatish metodikasini mustahkamlash;
- talabalarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga yo'naltiruvchi interfaol topshiriqlarni bajarishga jalb etish.

Qo'llanmada har bir amaliy mashg'ulot uchun mashg'ulot rejasi, texnologik xarita, nazariy-metodik izohlar, amaliy topshiriqlar, pedagogik keyslar, test savollari hamda raqamli ta'lim elementlari keltirilgan bo'lib, bu talabalarning bilimini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi. Topshiriqlar Bloom taksonomiyasi asosida tuzilgan bo'lib, talabalarning bilish, tushunish, qo'llash va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

Mazkur qo'llanma oliy ta'lim muassasalarida "Ona tili" fanidan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etishda o'qituvchilar, shuningdek, mustaqil ta'lim jarayonida talabalar uchun qo'shimcha manba sifatida foydalanishga tavsiya etiladi.

I-AMALIY MASHG'ULOT: HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILINING TUZILISH UZVLARI (ELEMENTLARI): TOVUSHLAR TIZIMI, LEKSIKASI (YOKI LUG'AT TARKIBI), GRAMMATIK QURILISHI

Mashg'ulot rejasi:

1. Tilning fonetik sathi: Fonema va nutq tovushlarining o'zaro munosabati.
2. Tilning leksik sathi: Lug'at tarkibi, leksema va so'zning nutqdagi farqlanishi.
3. Tilning grammatik sathi: Morfologik va sintaktik birliklar tahlili.
4. Lisoniy va nutqiy birliklar: Til imkoniyatlarining nutqda voqelanishi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010. – B. 12-24.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005. – B. 5-18.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V jildlar. – Toshkent.: 2006-2008.

Mavzu bo'yicha glossariy:

Lisoniy tizim (Til tizimi) – til birliklarining o'zaro bog'langan va tartibga solingan yaxlit majmuasi.

Sath (Uzv/Qatlam) – til tizimining ma'lum bir guruh birliklarini o'rganuvchi bo'limi (fonetik, leksik, morfologik, sintaktik sathlar).

Fonema – tilning ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lgan eng kichik, bo'linmas lisoniy birligi.

Leksema – borliqdagi narsa-hodisa, belgi yoki harakatning tildagi nomi, lug'aviy birlik.

Morfema – so'zning ma'no anglatuvchi (lug'aviy yoki grammatik) eng kichik qismi.

Sintaktik qolip – so'zlarning nutqda o'zaro birikishi va gap hosil qilishi uchun xizmat qiladigan tayanch andoza.

Lisoniy birlik – til egalari xotirasida tayyor holda saqlanadigan, umumiy va majburiy birlik (fonema, leksema, morfema, qolip).

Nutqiy birlik – lisoniy birliklarning aniq muloqot jarayonida voqelangan shakli (tovush, so'z, so'z birikmasi, gap).

Morfologiya – so'zlarning turkumlarga bo'linishi va shakl o'zgarishi qonuniyatlarini o'rganuvchi bo'lim.

Sintaksis – so'z birikmasi, gap va matn qurilishini o'rganuvchi bo'lim.

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Bosqichlar	Metod va vositalar	Maqsad
I. Kirish (10 min)	“Aqliy hujum”	Mavzuga kirish va terminlarni eslash.
II. Nazariya (25 min)	“Venn diagrammasi”	Til va nutq birliklarini tizimli tahlil qilish.
III. Amaliyot (30 min)	“Lisoniy zanjir”, “Key stadi”	Nazariyani amaliyot va metodika bilan bog'lash.
IV. Yakun (15 min)	QR Interaktiv, Test	Bilimni raqamli tekshirish va baholash

II. NAZARIY-METODIK QISM

Til – bu aloqa quroli bo'lib, u ierarxik tizimdan iborat. Uning har bir “qavati” o'z birligiga ega.

Hozirgi o'zbek adabiy tili murakkab va mukammal tizim bo'lib, u uchta asosiy ustun (uzv) ustiga qurilgan:

1. Tovushlar tizimi: Nutqning moddiy asosi.
2. Leksika: Tilning boyligi, uning barcha so'z va iboralari.
3. Grammatika: Tilning qonun-qoidalar (so'z o'zgartirish va gap tuzish).

“Venn diagrammasi” orqali tahlil (O'qituvchi uchun metodik tavsiya):

Talabalarga til (lison) va nutqning farqini quyidagicha tushuntirish tavsiya etiladi:

Til: Jamiyat uchun umumiy, xotirada mavjud bo'lgan qoliplar yig'indisi (Masalan: Kitob so'zi qolipi).

Nutq: Shaxsiy, konkret vaziyatda aytilgan, yangragan tovushlar zanjiri (Masalan: “Shu kitobni menga ber” gapidagi talaffuz).

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR VA PEDAGOGIK KEYS

1-topshiriq. “Lisoniy modellashtirish” (Jadval bilan ishlash): Berilgan so'zlarni barcha uzvlar (sathlar) bo'yicha tahlil qiling:

Birlik	Fonetik uzvi (Fonema)	Leksik uzvi (Ma'no)	Grammatik uzvi (Morfema)
Gullarimiz	g, u, l, l, a, r, i, m, i, z,	O'simlik turi	-lar (ko'plik), -imiz (egalik)
Vatandosh	v, a, t, a, n, d, o, sh	Bir yurt vakili	-dosh (so'z yasovchi)

2-topshiriq. Pedagogik Keys (Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun):

Vaziyat: 1-sinf o'quvchisi “Nega daryo desak ham, suv desak ham bir xil narsani tushunamiz?” deb so'radi. Siz unga tilning leksik uzvi (nomlash funksiyasi) orqali

ushbu vaziyatni qanday sodda tushuntirib berasiz? Javobingizni 5 ta gapda bayon qiling.

IV. RAQAMLI TA'LIM (QR-KOD TOPSHIRIQLARI)

[QR-lug'at]: havolaga kiring va “Leksema”, “Morfema”, “Sintaksis” va hakazo atamalarining ilmiy izohini <https://wheelofnames.com> platformasi orqali tasvirlab bering.

[QR-o'yin]: Kodni skanerlang va “Til uzvlari” interaktiv o'yinini yeching. Eng yuqori ballni ekranga chiqaring.

https://sg.docworkspace.com/d/sbTakmfGhxgUPxe0_hyfc6vsvxqv8tiboh2

V. BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI (Bloom taksonomiyasi asosida)

1. Tilning ma'no farqlash xususiyatiga ega eng kichik lisoniy birligi nima?
A) Tovush B) Fonema C) Morfema D) Bo'g'in
2. Leksemaning nutqdagi aniq ko'rinishi qanday ataladi?
A) So'z B) Fonema C) Grammatika D) Sintaksis
3. Jamiyat taraqqiyoti bilan eng tez o'zgaradigan til uzvi qaysi?
A) Fonetika B) Leksika C) Morfologiya D) Sintaksis
4. “Gullar” so'zidagi “-lar” qo'shimchasi tilning qaysi qatlamiga kiradi?
A) Leksik B) Fonetik C) Grammatik D) Frazologik
5. Nutq materiali (xomashyosi) bu — ...
A) Nutq B) Til C) Matn D) Tafakkur
6. Sintaksis bo'limida nimalar o'rganiladi?
A) So'zlar ma'nosi B) Tovushlar C) So'z birikmasi va gap D) Kelishiklar
7. Til va nutq o'rtasidagi farqni toping.
A) Til xususiy, nutq umumiy B) Til umumiy, nutq xususiy C) Ikkalasi ham bir xil D) Til doim o'zgaradi
8. “Bilim” so'zining asosi tilning qaysi birligi hisoblanadi?
A) Morfema B) Leksema C) Fonema D) Har bir javob to'g'ri
9. Lisoniy birliklar ierarxiyasida “fonema”dan yuqori turuvchi birlik qaysi?
A) Morfema B) Tovush C) Harf D) Bo'g'in
10. So'z yasalishi jarayoni tilning qaysi ikki uzvi tutashgan joyda sodir bo'ladi?
A) Fonetika va leksika B) Leksika va grammatika C) Sintaksis va fonetika D) Grammatika va sintaksis

Javoblar: 1-B, 2-A, 3-B, 4-C, 5-B, 6-C, 7-B, 8-B, 9-A, 10-B.

2-AMALIY MASHG'ULOT: TILNING PAYDO BO'LISHI, TILLARNING TARAQQIYOTI VA TASNIFI

Mashg'ulot rejasi:

1. *Tilning kelib chiqishi* haqidagi nazariyalar (ilohiy, onomatopoeetik, ijtimoiy kelishuv va mehnat nazariyalari).
2. Tillarning taraqqiyoti: bobotildan hozirgi davrgacha bo'lgan lisoniy evolyutsiya.
3. Tillarning genealogik (qarindoshlik) tasnifi: dunyo tillari oilalari va turkiy tillar.
4. Tillarning tipologik (shakliy) tasnifi: agglyutinativ, flektiv va izolatsiyalovchi tillar.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
3. Nematov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. – Toshkent.: 1992.

Mavzu bo'yicha glossariy:

Genealogik tasnif – tillarning kelib chiqishi va tarixiy qarindoshligiga ko'ra guruhlanishi.

Tipologik tasnif – tillarning tuzilishi va grammatik shakllanish xususiyatlariga ko'ra guruhlanishi.

Agglyutinatsiya – asos o'zgarimagan holda unga bir ma'noli qo'shimchalarning ketma-ket qo'shilishi.

Fleksiya – so'z o'zgarimagan asosning ichki qismi (tovushlar)ning o'zgarishi.

Onomatopoya – tabiatdagi tovushlarga taqlid qilish orqali so'z hosil bo'lishi.

Bobotil – bir necha qarindosh tillar uchun asos bo'lgan qadimgi umumiy til.

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiq)

Bosqichlar	Metod va vositalar	Maqsad
I. Kirish (10 min)	“Bumerang” metodi	O'tilgan mavzuni takrorlash va yangisiga zamin yaratish.
II. Nazariya (25 min)	“Interfaol ma'ruza”	Tilning kelib chiqishi va tasniflarini tushuntirish.
III. Amaliyot (35 min)	“Taqsimlash” mashqi	Tillarni oila va guruhlariga ajratish ko'nikmasi.
IV. Yakun (10 min)	“Keys tahlil” test	Bilimni metodik vaziyatlarda qo'llash.

II. NAZARIY QISM

1. Tilning kelib chiqishi haqidagi nazariyalar

Til insoniyat tarixidagi eng murakkab hodisalardan biri bo'lib, uning paydo bo'lishi haqida bir necha ilmiy qarashlar mavjud:

Ilohiy nazariya: Til insoniyatga Xudo tomonidan berilgan muqaddas ne'mat deb qaraladi (barcha diniy kitoblarda bayon etilgan).

Onomatopoeetik (taqlid) nazariya: Inson tili tabiatdagi hayvonlar, qushlar va hodisalarning (shovqin, gumburlash va boshqalar) tovushlariga taqlid qilish natijasida yuzaga kelgan.

Ijtimoiy kelishuv nazariyasi: Insonlar o'zaro muloqotga ehtiyoj sezib, ma'lum predmetlarni muayyan tovushlar bilan nomlashga kelishib olganlar (Russo, Adam Smit).

Mehnat nazariyasi: Til jamoaviy mehnat jarayonida, insonlar bir-biri bilan harakatlarini muvofiqlashtirish zaruriyati tug'ilganda paydo bo'lgan (Engels qarashlari).

2. Tillarning genealogik (qarindoshlik) tasnifi

Dunyodagi tillar kelib chiqishiga ko'ra oila, turkum, guruh va shoxobchalarga bo'linadi:

Hind-yevropa oilasi: Ingliz, rus, nemis, fors, tojik kabi tillarni o'z ichiga olgan eng yirik oila.

Oltoy tillari oilasi: O'zbek tili aynan shu oilaning Turkiy tillar turkumiga kiradi.

Turkiy tillar o'z navbatida: Qarluq (o'zbek, uyg'ur), Qipchoq (qozoq, qirg'iz), O'g'uz (turk, turkman, ozarbayjon) guruhlariga bo'linadi.

2. Tillarning tipologik (shakliy) tasnifi

Tillar so'z yasash va shakl o'zgartirish usuliga ko'ra to'rt turga bo'linadi:

Agglyutinativ tillar: (o'zbek, turk, yapon). Asosga qo'shimchalar “poyezd vagonlari” kabi ketma-ket ulanadi. Har bir qo'shimcha odatda bitta ma'noni anglatadi.

Flektiv tillar: (rus, arab, lotin). So'z o'zgarimagan asosning ichki qismi ham o'zgarishi mumkin (masalan: ruscha сон – сна).

Izolatsiyalovchi tillar: (xitoy, vietnam). So'zlar shaklan o'zgarimaydi, gapdagi ma'no ohang va so'z tartibi orqali ifodalanadi.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR (Tizimli jadval ko'rinishida)

1-topshiriq. “Lisoniy xarita” (Genealogik tahlil). Quyidagi tillarni jadvalning tegishli ustunlariga joylashtiring: Ingliz, Turkman, Nemis, Qozoq, Fors, Uyg'ur, Tojik, Tatar.

Oltoy oilasi (Turkiy turkum)	Hind-yevropa oilasi
....	...
...	...

2-topshiriq. “Solishtirma tahlil” (Tipologik tahlil). Berilgan soʻzlarning yasalish xususiyatini oʻzbek va rus tillari misolida tushuntiring: Namunadagi kabi jadvalni toʻldiring.

Til	Soʻz shakli	Turi (Agglyutinativ / Flektiv)	Izoh
Oʻzbek	Gul+ lar+ imiz	Agglyutinativ	Asos oʻzgarmadi, qoʻshimcha ulandi.
Rus	Сон (tush) сша	Flektiv	Soʻz oʻzagidan tovush tushib qoldi.
...			

3-topshiriq. “Pedagogik vaziyat” (Keys-stadi):

Vaziyat: Boshlangʻich sinf oʻquvchisi “Nega bizda suv soʻzidan suvchi yasalsa, ingliz tilida water soʻzi oʻzgaraydi?” deb soʻradi. Siz unga tillarning qaysi tasnifi (Izolatsiyalovchi va Agglyutinativ) orqali javob berasiz?

4-topshiriq. “Venn diagrammasi” (Solishtirma metod). Agglyutinativ tillar (oʻzbek tili) va Flektiv tillar (rus yoki arab tili) oʻrtasidagi oʻxshashlik va farqlarni diagrammada aks ettiring.

5-topshiriq. “Boshlangʻich sinf metodikasi” (Keys-stadi). Siz 4-sinf oʻqituvchisiz. Darslikda “Tillar turli-tuman” mavzusi berilgan. Oʻquvchilarga dunyoda 7000 ga yaqin til borligini va ularning barchasi qimmatli ekanini tushuntirish uchun qanday interfaol oʻyin oʻylab topgan boʻlar edingiz? Oʻyin shartlarini yozing.

6-topshiriq. “Til daraxti” loyihasi. Vatman qogʻoziga (yoki daftaringizga) “Oltoy tillari oilasi” daraxtini chizing. Uning shoxlarida turkiy tillarning 3 ta asosiy guruhini (Qarluq, Qipchoq, Oʻgʻuz) va ularga kiruvchi tillarni joylashtiring.

IV. MUSTAQIL ISHLASH UCHUN MUSTAHKAMLOVCHI SAVOLLAR

1. Nega xitoy tili “izolatsiyalovchi til” deb ataladi? Uning oʻzbek tilidan asosiy grammatik farqi nimada?
2. “Oʻlik tillar” jamiyatga nima uchun kerak? Lotin tili misolida tushuntiring.
3. Ilohiy nazariya va mehnat nazariyasi oʻrtasidagi tub farqni ayting. Qaysi biri ilmiy asosga koʻproq ega, deb oʻylaysiz?
4. Oʻzbek tilining “Qarluq” guruhiga kirishi uning qaysi lahjalar bilan bogʻliq?

V. RAQAMLI VA INNOVATSION TOPSHIRIQLAR

[QR-audio]: Telefoningiz orqali turkiy tillarning (masalan, turk yoki qozoq tili) audiosini eshitng. Oʻzbek tili bilan oʻxshash 10 ta soʻzni topib, lugʻat tuzing.

[QR-xarita]: Google Maps orqali Oʻrta Osiyo xaritasini oching va qaysi hududlarda turkiy tillar davlat tili hisoblanishini belgilang.

V. BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

- 1) Til jamoaviy mehnat jarayonida paydo boʻlgan degan fikr qaysi nazariyaga tegishli?
A) Ilohiy B) Taqlid C) Mehnat D) Kelishuv
- 2) Oʻzbek tili qaysi til oilasiga mansub?
A) Hind-yevropa B) Oltoy C) Semit-hom D) Ural
- 3) Tillarning qarindoshligiga koʻra tasnifi qanday ataladi?
A) Tipologik B) Genealogik C) Morfologik D) Sintaktik
- 4) Agglutinatsiya hodisasi qaysi til uchun xos?
A) Rus B) Ingliz C) Oʻzbek D) Arab
- 5) Turkiy tillarning qaysi guruhiga qozoq va qirgʻiz tillari kiradi?
A) Qarluq B) Qipchoq C) Oʻgʻuz D) Bulgʻor
- 6) Asosning ichki oʻzgarishiga (fleksiyaga) uchrashi qaysi tillarga xos?
A) Turkiy B) Flektiv (rus, arab) C) Xitoy D) Yapon
- 7) Xitoy tili shakliy tasnifga koʻra qanday til?
A) Agglutinativ B) Flektiv C) Izolatsiyalovchi D) Inkapsulyatsiyalovchi
- 8) Oʻzbek tili turkiy tillarning qaysi guruhiga mansub?
A) Qarluq B) Oʻgʻuz C) Qipchoq D) Yoqut
- 9) Tabiatdagi tovushlarga taqlid qilish qaysi nazariyaga xos?
A) Kelishuv B) Onomatopoeetik C) Ilohiy D) Ijtimoiy
- 10) Esperanto qanday til hisoblanadi?
A) Jonli B) Sunʻiy C) Oʻlik D) Qadimiy

Javoblar: 1-C, 2-B, 3-B, 4-C, 5-B, 6-B, 7-C, 8-A, 9-B, 10-B.

3-AMALIY MASHG'ULOT: ONA TILINING FONETIK VOSITALARI – NUTQ TOVUSHLARI, URG'U, OHANG (INTONATSIYA)

Mashg'ulot rejasi:

1. Nutq tovushlari va ularning tasnifi (unli va undoshlar).
2. Urg'u va uning turlari (so'z urg'usi, mantiqiy urg'u va gap urg'usi).
3. Ohang (intonatsiya) – nutqning mazmuniy va emotsional vositasi sifatida.
4. Fonetik tahlil va uning metodik ahamiyati.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V jildlar.

Mavzu bo'yicha glossariy:

Nutq tovushi – nutq a'zolari yordamida hosil qilinadigan, nutqning eng kichik moddiy birligi.

Urg'u – so'zdagi biror bo'g'inning yoki gapdagi biror so'zning boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinishi.

Ohang (intonatsiya) – nutqning eshitishtidagi baland-pastlik, sur'at, to'xtam (pauza) va tembr yig'indisi.

Fonema – tilning ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lgan eng kichik lisoniy birligi.

I-MASHG'ULOTNING TEKNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Bosqichlar	Faoliyat	O'qituvchining vazifasi	Talabanning faoliyati	Kutilayotgan natija
1. Tashkiliy va kirish qismi (10 daqiqa)	“Zanjir” va “Aqliy hujum”	Avvalgi mavzu (Tillarning tasnifi) bilan fonetika o'rtasida bog'liqlik o'rnatadi.	Lisoniy birliklar ierarxiyasida fonemaning o'rni eslaydi.	Mashg'ulotga psixologik tayyorgarlik va motivatsiya shakllanadi.
2. Nazariy bilimlarni mustahkamlash (20 daqiqa)	“Klaster” va “Insert”	Nutq tovushlari, urg'u va ohangning o'zaro munosabatini	Grafik organayzerlar yordamida	Fonetik vositalar haqida yaxlit tasavvur paydo bo'ladi.

		sxema ko'rinishida tushuntiriladi.	ma'lumotlarni tizimlashtiradi.	
3. Amaliy tahlil va tajriba (25 daqiqa)	“Fonetik laboratoriya”	So'zlarni orfoepik (talaffuz) va fonetik tahlil qilish uchun modellar beradi.	Urg'u o'zgarishi bilan ma'nosi o'zgaradigan so'zlarni (olma, atlas, burchak) tahlil qiladi.	Talaffuz me'yorlarini amalda qo'llash ko'nikmasi rivojlanadi.
4. Pedagogik-metodik qism (15 daqiqa)	“Keys-stadi” (Vaziyatli tahlil)	Boshlang'ich sinf darsliklaridan olingan muammoli vaziyatni o'rta tashlaydi.	O'quvchilarga urg'u va intonatsiyani o'rgatishning sodda usullarini ishlab chiqadi.	Nazariy bilimni bo'lajak kasbiy faoliyat bilan bog'laydi.
5. Yakunlash va baholash (10 daqiqa)	“QR-Interaktiv” va “Refleksiya”	Raqamli platformalar orqali tezkor test va qayta aloqa o'tkazadi.	O'z bilimni baholaydi va dars haqida fikr bildiradi.	O'zlashtirish darajasi aniqlanadi va uyga vazifa beriladi.

Metodik tavsiya: Amaliyot qismida “Intonatsiya mashqi” uchun talabalarga turli rangdagi kartochkalar berib:

Qizil – buyruq ohangi.

Ko'k – so'roq ohangi.

Yashil – darak ohangi.

Talabalar bitta gapni (masalan: “Kitobni o'qi”) ushbu kartochkalarga qarab turli ohangda aytib berishlari kerak.

II. NAZARIY-METODIK QISM

1. Nutq tovushlari va ularning artikulyatsion-akustik xususiyatlari

Nutq tovushlari tilning eng kichik moddiy birligi bo'lib, ular nutq a'zolari (o'pka, un paychalari, til, lab, tanglay) harakati natijasida hosil bo'ladi.

Unli tovushlar – o'pkadan chiqayotgan havo oqimi og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramasdan erkin chiqishi natijasida hosil bo'ladi. O'zbek adabiy tilida 6 ta unli fonema mavjud: i, u, e, o', a, o.

Undosh tovushlar – havo oqimi nutq a'zolari tomonidan hosil qilingan to'siqlarni (jig'ildon, til, tish, lab) yorib o'tishi natijasida hosil bo'ladi. Ular ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra jarangli va jarangsiz turlarga bo'linadi.

2. Urg'u (Aksentologiya) va uning vazifalari

Urg'u – so'zdagi biror bo'g'inning boshqalariga nisbatan kuchliroq, cho'ziqroq talaffuz qilinishidir. O'zbek tilida urg'uning bir necha turi mavjud:

So'z urg'usi: O'zbek tilida urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi va so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda o'z o'rnini o'zgartiradi (masalan: kitob, kitobxon, kitobxonlar).

Mantiqiy urg'u: Gapdagi biror so'zning mazmuniy jihatdan ajratib ko'rsatilishidir. Bu so'z gapda mantiqiy markaz hisoblanadi.

Ma'no farqlovchi urg'u: Ba'zi so'zlarda urg'u o'rni o'zgarishi bilan so'zning leksik yoki grammatik ma'nosi o'zgaradi: O'lma (meva) – olma' (fe'l). A'tlas (geografik xarita) – atla's (gazlama).

3. Ohang (Intonatsiya) – nutqning joni

Intonatsiya – nutqning akustik (eshitilish) jihatdan shakllanishi bo'lib, u gapning maqsadini va hissiy bo'yog'ini ifodalaydi. Uning tarkibiy qismlari:

Melodika (Sado): Ovoz tonining ko'tarilishi va pasayishi.

Pauza (To'xtam): Nutq jarayonidagi nafas olish yoki ma'noni ajratish uchun qilinadigan tanaffus.

Sur'at (Temp): Nutqning tezligi yoki sekinligi.

Tembr: Ovozning o'ziga xos bo'yog'i (shodlik, g'azab, hayrat va b.).

4. Fonetik vositalarning metodik ahamiyati

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun ushbu vositalarni bilish o'quvchilarda savod o'rgatish, to'g'ri talaffuz (orfoepiya) va ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim qurol hisoblanadi. Tovush va harf munosabatini to'g'ri tushuntirish imlo xatolarining oldini oladi.

III. MUKAMMAL AMALIY TOPSHIRIQLAR BLOKI

1-topshiriq. "Artikulyatsiya va tasnif" (Tahliliy jadval). Berilgan tovushlarni nutq a'zolarining ishtirokiga ko'ra tahlil qiling. Bu mashq o'quvchilarga tovushlar talaffuzini o'rgatishda poydevor bo'ladi.

Tovush	Turkum	Hosil bo'lish o'rni	Ovoz va shovqin nisbati
[B]	Undosh	Lab-lab	Jarangli (Shovqin + Ovoz)
[O']	Unli	Til orqa, lablangan	Sof ovoz
[Sh]	...	...	...
[G]	...	...	...

2-topshiriq. "Urg'u – ma'no kaliti" (mantiqiy diagramma).

Quyidagi so'zlarni urg'u o'rniga ko'ra ikki xil ma'noda gap ichida qo'llang. So'ngra ularni "daraxtsimon sxema" ko'rinishida tasvirlang. So'zlar: Atlas, olma, burchak, surma, yozma.

3-topshiriq. "Ohang (Intonatsiya) konstruktori" (Amaliy mashq).

Berilgan bitta gapni (masalan: "Ertaga imtihon boshlanadi") quyidagi sxema asosida o'qing va his-tuyg'u ranglarini tahlil qiling:

Ohang turi	Talaffuz yo'nalishi	Maqsadi
Darak ↓	Ovoz oxirida pasayadi	Ma'lumot berish
So'roq ↑	Muhim so'zda ovoz ko'tariladi	Aniqlik kiritish
Buyruq ↓	Keskin va qisqa	Harakatga undash
Hayrat	Cho'ziq va baland	Tuyg'uni ifodalash

4-topshiriq. "Piramida metodi" (fonetik tahlil)

"O'QITUVCHI" so'zini fonetik piramida asosida tahlil qiling:

- So'zda nechta harf va tovush bor? (Asos)
- Bo'g'inlar soni va turi. (O'rta)
- Unli va undoshlar tasnifi. (Yuqori)
- Urg'u qaysi bo'g'inda? (Cho'qqi)

5-topshiriq. "Pedagogik keys" (muammoli vaziyat)

Vaziyat: Siz 2-sinfda diktant o'tkazyapsiz. O'quvchi "ayron" so'zini urg'uni birinchi bo'g'inga qo'yib talaffuz qilmoqda va imloda xatoga yo'l qo'ymoqda.

Topshiriq: Ushbu xatoni bartaraf etish uchun qanday vizual metoddan (masalan, qo'l harakati yoki chizma) foydalanasiz? Metodningizni chizib yoki yozib tushuntiring.

IV. RAQAMLI VA INNOVATSION TOPSHIRIQLAR

6-topshiriq. [QR-fonetika]: Berilgan havolaga kiring va ona tilimizdagi unli tovushlarning talaffuz laboratoriyasini ko'ring. Berilgan vaqtda taqdim etilgan harflardan foydalanib mashqni bajaring.

<https://wordwall.net/resource/100394566/zamonaviy-vositalar-asosida-otkazish-metodikasi>

7-topshiriq. "Audio-refleksiya": Telefoningizga bitta she'riy parchani avval urg'usiz (monoton), so'ngra to'g'ri urg'u va ohang bilan o'qib yozib oling. Ikki holat o'rtasidagi ta'sirchanlik farqini izohlang.

V. BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Nutqning eng kichik moddiy birligi nima?
A) Harf B) Bo'g'in C) Tovush D) So'z
  2. O'zbek adabiy tilida nechta unli fonema mavjud?
A) 10 ta B) 6 ta C) 8 ta D) 12 ta
  3. Ma'no farqlash xususiyatiga ega eng kichik lisoniy birlik qanday ataladi?
A) Morfema B) Fonema C) Leksema D) Grafema
  4. Urg'u o'rmi o'zgarishi bilan ham leksik, ham grammatik ma'nosi o'zgaradigan so'zni toping.
A) Kitob B) Olma C) Maktab D) Daftlar
  5. Gapning turini (darak, so'roq, buyruq) aniqlaydigan asosiy fonetik vosita nima?
A) Urg'u B) Ohang (intonatsiya) C) Tovush D) Bo'g'in
  6. Nutq sadosining baland-pastligi, sur'ati va to'xtami yig'indisi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
A) Fonetika B) Urg'u C) Intonatsiya D) Orfoepiya
  7. O'zbek tilida so'z urg'usi odatda so'zning qaysi qismiga tushadi?
A) Birinchi bo'g'inga B) O'rtadagi bo'g'inga C) Oxirgi bo'g'inga D) Urg'u tushmaydi
  8. "Mantiqiy urg'u" tushunchasining mazmuni nima?
A) So'z oxiriga tushadigan urg'u B) Gapdagi eng muhim so'zning ajratib ko'rsatilishi C) Tovushlar almashishi D) Bo'g'inlar soni
  9. Unli tovushlarning undoshlardan asosiy artikulyatsion farqi nimada?
A) Ovoz yo'qligida B) O'pkadan chiqayotgan havo oqimining to'siqqa uchramasligida C) Bo'g'in hosil qilmasligida D) Nutq a'zolari ishtirok etmasligida
  10. Nutq a'zolarining tovush hosil qilishdagi holati nima deyiladi?
A) Artikulyatsiya B) Akustika C) Intonatsiya D) Pauza
- Test javoblari:** 1-C, 2-B, 3-B, 4-B, 5-B, 6-C, 7-C, 8-B, 9-B, 10-A.

VI. IJODIY TOPSHIRIQ (UYGA VAZIFA)

"Fonetik tahlil va ifodali o'qish": Bitta she'riy to'rtlikni tanlang. Undagi barcha so'zlarning urg'usini belgilang va she'rmi qanday ohangda (shodlik, g'amginlik, g'urur) o'qish kerakligini asoslab bering.

4-AMALIY MASHG'ULOT: UNLI VA UNDOSH TOVUSHLAR TASNIFI

Mashg'ulot rejasi:

1. Unli tovushlar tasnifi: til va labning holatiga ko'ra turlari.
2. Undosh tovushlar tasnifi: hosil bo'lish o'rmi va usuliga ko'ra turlari.
3. Jarangli va jarangsiz undoshlar, ularning o'zaro juftligi.
4. Tovushlar tasnifini boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'rgatish metodikasi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V jildlar.

Mavzu bo'yicha glossariy:

Lablangan unli – talaffuzida lablar oldinga cho'zilib, doira shaklini oladigan unli (o, o', u).

Til oldi undoshlari – tilning oldingi qismi yuqori tish yoki milkka tegishi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar (t, d, s, z, l, n, r).

Portlovchi undoshlar – nutq a'zolari jipslashib, havo oqimi ularni yorib (portlab) chiqishi natijasida hosil bo'ladigan undoshlar (p, b, t, d, k, g).

Sonor undoshlar – tarkibida ovoz shovqindan ustun bo'lgan undoshlar (m, n, l, r, ng).

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Bosqichlar	Metod va faoliyat	Maqsad
I. Kirish (10 min)	"Fikrlar hujumi"	3-mavzuda o'tilgan nutq a'zolarining vazifasini eslash.
II. Nazariya (25 min)	"Tizimli jadval"	Unli va undoshlar tasnifini ilmiy asoslash.
III. Amaliyot (30 min)	"Fonetik laboratoriya"	Tovushlarni xususiyatlariga ko'ra tasniflash.
IV. Yakun (15 min)	"Keys-tahlil" va "Test"	Olingan bilimlarni mustahkamlash.

II. NAZARIY-METODIK QISM

1. Unli tovushlar tasnifi

O'zbek adabiy tilida 6 ta unli fonema (i, u, e, o', a, o) mavjud bo'lib, ular ikki mezon asosida tasniflanadi:

Labning holatiga ko'ra: lablangan (o, o', u) va lablanmagan (i, e, a) unli.

Tilning vertikal harakatiga ko'ra: yuqori (i, u), o'rta (e, o') va quyi (a, o) darajali unlilar.

3. Undosh tovushlar tasnifi

Undoshlar o'pkadan chiqayotgan havo oqimining nutq a'zolarida to'siqqa uchrashi natijasida hosil bo'ladi:

Hosil bo'lish o'rniga ko'ra: Lab undoshlari (b, p, m, v, f), til undoshlari (d, t, s, z, l, n, r, ch, sh, j, y, k, g, q, g', ng), bo'g'iz undoshi (h).

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra: Jarangli va jarangsiz undoshlar.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR (Tizimli jadval va sxemalar)

1-topshiriq. "Tovushlar pasporti" (Tahliliy jadval).

Berilgan tovushlarning barcha fonetik belgilarini aniqlang va jadvalni to'ldiring

Tovush	Tasnifi (Unli/Undosh)	Lablangan/Lablanmagan (unli uchun)	Jarangli/Jarangsiz (undosh uchun)
[U]	Unli	Lablangan	-
[P]	Undosh	-	Jarangsiz, portlovchi
[L]	...	...	...
[O']	...	...	...

2-topshiriq. "Juftini top" (Diagramma).

Jarangli undoshlarni ularning jarangsiz jufti bilan moslashtiring va jufti yo'q undoshlarni alohida ajrating.

Jarayon: [B] ↔ [P], [D] ↔ [T], [V] ↔ [F]...

3-topshiriq. "Pedagogik vaziyat" (Keys-stadi):

Vaziyat: Siz 1-sinf o'quvchilariga "unli" va "undosh" tushunchasini o'rgatyapsiz. O'quvchilardan biri: "Nega 'ng' harfi ikkita harf bo'lsa ham bitta tovush deyiladi?" deb so'radi.

Topshiriq: Ushbu savolga "hosil bo'lish o'rni" (burun undoshi) tushunchasidan foydalanib, 4-5 ta gapdan iborat javob tayyorlang.

IV. RAQAMLI TA'LIM (QR-KOD TOPSHIRIQLARI)

[QR-unlilar]: Kodni skanerlang va unli tovushlar talaffuzida tilning harakatini aks ettiruvchi animatsiyani ko'ring. Berilgan harflardan Wordwall ilovasi orqali so'zlarni toping.

So'z tuzish: <https://wordwall.net/resource/98744966/soz-tuzish>

"Undoshlar tasnifi" bo'yicha interaktiv testni yechib, ballingizni aniqlang.

V. BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

1. Lablangan unlilar qatorini toping.
A) i, e, a B) o, o', u C) a, o, i D) u, i, e
  2. Quyidagilardan qaysi biri til orqa undoshi hisoblanadi?
A) b B) k C) t D) l
  3. Faqat jarangli undoshlar qatnashgan so'zni aniqlang.
A) Maktab B) Bog'bon C) Toshkent D) Paxta
  4. O'zbek tilida nechta portlovchi undosh bor?
A) 4 ta B) 6 ta C) 8 ta D) 10 ta
  5. Jufti yo'q jarangsiz undosh qaysi?
A) h B) s C) f D) p
  6. "I" unlisi tasnifiga ko'ra qanday?
A) Quyi, lablangan B) Yuqori, lablanmagan C) O'rta, lablangan D) Quyi, lablanmagan
  7. Burun undoshlari qaysi javobda to'g'ri berilgan?
A) b, d B) m, n, ng C) s, z D) l, r
  8. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar necha turga bo'linadi?
A) 2 turga B) 3 turga C) 4 turga D) 5 turga
  9. Jarangli undoshlarning jarangsizlardan farqi nimada?
A) Faqat shovqindan iboratligida B) Ovoz va shovqinning ishtirok etishida
C) Faqat ovozdan iboratligida D) Qisqa talaffuz qilinishida
  10. Qaysi javobda sonor undoshlar berilgan?
A) m, n, l, r, ng B) p, t, k, q C) s, sh, f, x D) b, d, g, v
- Javoblar: 1-B, 2-B, 3-B, 4-B, 5-A, 6-B, 7-B, 8-A, 9-B, 10-A.

Uyga vazifa: "Undoshlar shajarasi" mavzusida jadval chizing va har bir undoshning hosil bo'lish o'rnini ko'rsating.

5-AMALIY MASHG'ULOT: URG'U VA UNING TURLARI: SO'Z URG'USI (LEKSIK URG'U), GAP URG'USI

Mashg'ulot rejası:

1. Urg'u tushunchasi va uning tildagi funksiyalari.
2. So'z urg'usi (leksik urg'u) va o'zbek tilida uning joylashish o'imi.
3. Gap urg'usi (mantiqiy urg'u) va uning nutqdagi ahamiyati.
4. Urg'u qabul qilmaydigan qo'shimchalar va so'zlar.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent., 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent., 2005.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V jildlar.

Mavzu bo'yicha glossariy (tayanch tushunchalar)

Aksentologiya – urg'u turlari va ularning xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

So'z urg'usi – so'zdagi biror bo'g'inning boshqalariga nisbatan kuchliroq talaffuz qilinishi.

Mantiqiy urg'u (gap urg'usi) – gapdagi biror so'zning mazmuniy jihatdan ajratib ko'rsatilishi.

Enklitika – urg'u qabul qilmaydigan, o'zidan oldingi so'zga qo'shib aytiladigan unsurlar (masalan: -da, -chi, -mi).

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Bosqichlar va vaqt	Metod va faoliyat	Maqsad
I. Kirish (10 min)	“Aqliy hujum”	Urg'uning tovush va ma'no bilan bog'liqligini aniqlash
II. Nazariya (25 min)	“Taqqoslash” metodi	So'z va gap urg'usi farqlarini tizimli tahlil qilish
III. Amaliyot (30 min)	“Lisoniy zanjir”	Urg'u o'imi o'zgarishi bilan ma'no o'zgarishini kuzatish
IV. Yakun (15 min)	“Keys-stadi” va “Test”	Bilimni metodik vaziyatlarda tekshirish

II. NAZARIY-METODIK QISM

1. So'z urg'usi (leksik urg'u)

O'zbek tilida so'z urg'usi asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Agar so'zga urg'u talab qiluvchi qo'shimchalar qo'shilsa, urg'u o'ngga siljiydi (masalan: Vatán, Vatanimizdán).

Ma'no farqlovchi urg'u: Ba'zi so'zlarda urg'u o'imi o'zgarishi bilan leksik ma'no o'zgaradi:

Átlas (xarita) — Atlás (gazlama).

Ólma (meva) — Olmá (buyruq fe'li).

2. Gap urg'usi (mantiqiy urg'u)

Gapdagi so'zlardan birining boshqalariga nisbatan kuchliroq va alohida ohang bilan aytilishidir. Mantiqiy urg'u odatda kesimdan oldin kelgan so'zga tushadi.

Men bugun keldim. (Qachon?)

Men bugun keldim. (Kim?)

3. Urg'u qabul qilmaydigan holatlar

O'zbek tilida ayrim qo'shimchalar urg'u qabul qilmaydi:

– Shaxs-son qo'shimchalari: talabaman, talabamiz.

– Yuklamalar: -mi, -chi, -da, -gina.

– Buyruq mayli shakllari: o'qing, keling.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. “Urg'u ko'chishi” (jadval tahlili)

Berilgan so'zlarga qo'shimcha qo'shib, urg'u qayerga ko'chganini belgilang va urg'u qabul qilmagan qo'shimchalarni ajrating.

Asosiy so'z	Qo'shimcha qo'shilgan shakli	Urg'uli bo'g'in
Maktab	Maktabimizda	-da (oxirgi bo'g'in)
Sinf	Sinfdoshlarimiz	...
O'qi	O'qiganmiz	...

2-topshiriq. “Mantiqiy markaz” (Sxematik tahlil).

Quyidagi gapda urg'uni har xil so'zlarga qo'yib o'qing va ma'no o'zgarishini tushuntiring:

Biz ertaga muzeyga boramiz.

Biz ertaga muzeyga boramiz.

Biz ertaga muzeyga boramiz.

Biz ertaga muzeyga boramiz.

3-topshiriq. “Pedagogik vaziyat” (keys-stadi)

Vaziyat: O'quvchi “olma” so'zini doim bir xil ohangda aytadi. Siz unga meva va buyruq fe'li o'rtasidagi farqni urg'u yordamida qanday metod bilan tushuntirasiz?

IV. RAQAMLI TA'LIM (QR-kod topshiriqlari)

[QR-aktsent]: Havolaga kiring va turli urg'uli so'zlar talaffuzini eshiting.

<https://youtu.be/fDw-iflumr4?si=2AkII5wGmjn5ZK7k>

[QR-mashq]: "Mantiqiy urg'uni top" interaktiv o'yinini bajaring.

V. BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TEST TOPSHIRIQLARI

- O'zbek tilida so'z urg'usi odatda qaysi bo'g'inga tushadi?
A) Birinchi B) Oxirgi C) O'rta D) Urg'u tushmaydi
- Urg'u tushishi bilan ma'nosi o'zgaradigan so'zni toping.
A) Kitob B) Olma C) Maktab D) Qalam
- Qaysi qo'shimcha hech qachon urg'u qabul qilmaydi?
A) -chi (yuklama) B) -lar (ko'plik) C) -dosh (so'z yasovchi) D) -ga (kelishik)
- Gapdagi biror so'zning ajratib ko'rsatilishi nima deyiladi?
A) So'z urg'usi B) Mantiqiy urg'u C) Melodika D) Pauza
- "Mening kitobim" birikmasida urg'u qaysi bo'g'inga tushadi?
A) -im (egalik) B) Me- (birinchi) C) -tob- (o'rta) D) -ning (kelishik)
- Urg'u haqidagi ta'limot qanday ataladi?
A) Orfoepiya B) Aktsentologiya C) Leksikologiya D) Morfologiya
- Qaysi javobda mantiqiy urg'u noto'g'ri izohlangan?
A) Gap mazmunini belgilaydi B) Shaxsiy ohang hisoblanadi C) Faqat oxirgi so'zga tushadi D) Nutq ta'sirchanligini oshiradi
- "Atlas" (xarita) so'zida urg'u qaysi bo'g'inda?
A) Birinchi B) Ikkinchi C) Tushmaydi D) Har ikkala
- Buyruq maylidagi fe'llarda urg'u qayerga tushadi?
A) Oxiriga B) Asosning oxirgi bo'g'iniga C) Shaxs-son qo'shimchasiga D) Urg'u bo'lmaydi
- Leksik urg'u nima?
A) Gap urg'usi B) So'z urg'usi C) Ohang D) Tovushlar yig'indisi

Javoblar: 1-B, 2-B, 3-A, 4-B, 5-A, 6-B, 7-C, 8-A, 9-B, 10-B

6-AMALIY MASHG'ULOT: NUTQ JARAYONIDA TOVUSHLARNING O'ZGARISH XUSUSIYATLARI

Mashg'ulot rejası:

- Fonetik o'zgarishlar va ularning kelib chiqish sabablari.
- Kombinator o'zgarishlar: assimilyatsiya, dissimilyatsiya va metateza.
- Pozitsion o'zgarishlar: tovush tushishi, ortishi va almashishi.
- Talaffuz va imlo muvozanati: fonetik tamoyilga asoslangan imlo qoidalari.

Mavzuga oid adabiyotlar:

- Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
- Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V jildlar.

Mavzu bo'yicha glossariy:

Kombinator o'zgarishlar – yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida yuzaga keladigan o'zgarishlar.

Assimilyatsiya – bir tovushning ikkinchi tovushga o'xshab qolishi (masalan: tuzsiz → tussiz).

Dissimilyatsiya – yonma-yon kelgan bir xil tovushlarning bir-biridan farqlanib qolishi (masalan: zarar → zala).

Metateza – so'z ichida tovushlar o'zining almashib kelishi (masalan: tuproq → turpoq).

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI

Bosqich	Metod va faoliyat	Maqsadi
I. Kirish (10 min)	"Blis-so'rov"	5-mavzu (urg'u) bilan yangi mavzuni bog'lash
II. Nazariya (25 min)	"FSMU" metodi	Fonetik o'zgarishlarning ilsoniy zaruriyatini asoslash
III. Amaliyot (30 min)	"Baliq skeleti" (Ishikawa)	Fonetik hodisalarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish
IV. Yakun (15 min)	"T-jadval" va test	Adabiy talaffuz va imlo farqlarini baholash
Bosqichlar	Metod va faoliyat	Maqsadi

II. NAZARIY-METODIK BLOK

Nutq jarayonida tovushlar alohida holda emas, balki nutq zanjirida bir-biriga bog'langan holda talaffuz qilinadi. Bunda bir tovushning artikulyatsiyasi ikkinchisiga ta'sir ko'rsatadi. Bu jarayon koartikulyatsiya deb ataladi.

1. Kombinator o'zgarishlar (Qo'shnihilik ta'siri): Ushbu o'zgarishlar yonma-yon kelgan tovushlarning bir-biriga lisoniy moslashuvidir.

Assimilyatsiya (o'xshashish): Nutq a'zolarining keyingi tovushga tayyorlanishi natijasida tovushlar bir-biriga o'xshab qoladi.

Yo'nalishiga ko'ra:

Progressiv (olg'a) - oldingi tovush keyingisini o'ziga o'xshatadi (on+lar → ollar - shevada).

Regressiv (orqaga) - keyingi tovush oldingisini o'ziga o'xshatadi (tuz+siz → tussiz).

Darajasiga ko'ra:

To'liq - ikki tovush mutlaqo bir xil bo'lib qoladi (min+lab → millab).

Noto'liq - faqat ma'lum belgisi (masalan, jarangliligi) o'zgaradi (kitob+ga → kitopka).

Dissimilyatsiya (farqlanish): Assimilyatsiyaning aksi bo'lib, artikulyatsiyani yengillashtirish uchun ikki bir xil tovushning biri o'zgaradi. Bu hodisa ko'pincha "r" va "l" tovushlarida kuzatiladi (zarar → zala, koridor → kolidor).

Metateza (o'rin almashish): Tovushlarning o'rin almashishi bo'lib, asosan "r", "l", "n" sonor tovushlari ishtirokida sodir bo'ladi.

Adabiy metateza: yomg'ir (asli yog'mir), o'rganmoq (asli o'granmoq).

Sheva metatezasi: turpoq (tuproq), amhoq (ahmoq).

2. Pozitsion o'zgarishlar (o'rin ta'siri): Tovushning so'zda egallagan o'rni

(boshi,

o'rtasi, oxiri yoki urg'uli/urg'usiz bo'g'in) sababli yuzaga keladi.

Akustik reduksiya (tovush tushishi): Tez nutqda yoki urg'usiz bo'g'inda tovushning kuchsizlanib tushib qolishi.

Unli tushishi: sariq+ay → sarg'ay, burun+i → burni.

Undosh tushishi: past → pas, do'st → do's.

Tovush ortishi (proteza va epenteza): Talaffuzni osonlashtirish uchun so'z boshiga yoki o'rtasiga tovush qo'shilishi.

Epenteza (o'rtada): fikr → fikiri, oila → oyila.

Proteza (boshda): stol → istol (bolalar nutqida).

Tovush almashishi (alternatsiya): Kelishik va egalik qo'shimchalari qo'shilganda undoshlarning almashishi: qishloq → qishlog'i (q/g'), kitob → kitobi (b/v)

3. Fonetik o'zgarishlarning imlo bilan munosabati

O'zbek tili imlosida fonetik o'zgarishlar ikki xil aks etadi:

Fonetik tamoyil - tovush o'zgarganicha yoziladi (sarg'ay, ko'ngli, qishlog'i).

Morfologik tamoyil - tovush nutqda o'zgarsa ham, asl shakli yoziladi (shanba - shamba, tuzsiz - tussiz).

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR BLOKI

1-topshiriq. "Lisoniy laboratoriya: Hodisani tashxislash". Berilgan so'zlarni talaffuz qiling va ularda sodir bo'layotgan fonetik jarayonni aniqlab, sababini tushuntiring.

So'z shakli	Asli (etaloni)	Fonetik hodisa	Sababi (lisoniy omil)
Payshanba	Panjshanba	Assimilyatsiya	"n" va "j" tovushlarining moslashuvi
Kolidor	Koridor	Dissimilyatsiya	Ikki "r" tovushining uzoqlashuvi
Burni	Burun+i	Unli tushishi	Egalik qo'shimchasi ta'sirida pozitsion o'zgarish
Kitopka	Kitob+ga	Noto'liq assimilyatsiya	Jarangli undoshning jarangsizlashuvi

2-topshiriq. "FSMU" metodi (tahliliy xulosa)

F (Fikr): Nutq jarayonida tovushlar bir-biriga ta'sir o'tkazishi muqarrar jarayon.

S (Sabab): Nutq a'zolarining energiya tejashi va talaffuz yengilligiga intilishi.

M (Misol): O'nli so'zining olli (to'liq assimilyatsiya) shakliga o'tishi.

U (Umumlashtirish): Fonetik o'zgarishlar nutqning jonli va dinamik ekanligini ko'rsatadi.

3-topshiriq. "Baliq skeleti" (Ishikawa diagrammasi).

Skeletning "boshi"ga "Nutq jarayonidagi tovush o'zgarishlari" deb yozing. Yuqori "suyaklar"ga o'zgarish turlarini, pastki qismiga esa ularga mos hayotiy misollarni joylashtiring.

4-topshiriq. "SWOT tahlil" (metodik yondashuv)

S (Strengths) - O'quvchining orfoepik (to'g'ri talaffuz) ko'nikmasini oshiradi.

W (Weaknesses) - Imlo qoidalari (orfografiya) bilan chalkashlik keltirib chiqarishi mumkin.

O (Opportunities) - Nutq madaniyatini shakllantirishda innovatsion metodlarni qo'llash imkonini beradi.

T (Threats) - Sheva elementlarining adabiy tilga aralashib ketishi.

5-topshiriq. "Pedagogik vaziyatli keys" (muammoni yechish)

Vaziyat: 3-sinf o'quvchisi yo'rgak so'zini yo'rg'ak (q → g') deb yozdi.

Savol: Bu yerda qanday fonetik jarayon sodir bo'lgan? Siz o'qituvchi sifatida o'quvchiga ushbu pozitsion o'zgarishni (unli bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilgandagi almashish) qaysi ko'rgazmali qurol yordamida tushuntirasiz?

IV. RAQAMLI TA'LIM VA INNOVATSIYA

6-topshiriq. "Audio-tahlil" o'yini

Telefoningiz diktofoniga tez aytishlarni yozib oling (masalan: "G'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi"). Yozuvni sekinlashtirib eshiting va undoshlar o'rtasida qanday kombinator o'zgarishlar (tovush ortishi yoki tushishi) sodir bo'lganini aniqlang.

7-AMALIY MASHG'ULOT: HOZIRGI ONA TILINING ORFOEPIK ME'YORLARI

Mashg'ulot rejası:

1. Orfoepiya haqida tushuncha va uning orfografiya (imlo) bilan munosabati.
2. Unli va undosh tovushlar talaffuzi me'yorlari.
3. Grammatik shakllar va o'zlashma so'zlar talaffuzi.
4. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida orfoepik malakalarni shakllantirish metodikasi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
3. To'xliyev B. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent.: 2006.

Mavzu bo'yicha glossariy

Orfoepiya (yun. *orthos* – to'g'ri, *epos* – nutq) – adabiy tilning talaffuz me'yorlari yig'indisi.

Orfoepik lug'at – so'zlarning to'g'ri talaffuzi qayd etilgan manba.

Diksiya – nutq tovushlarining aniq va ravshan talaffuz etilishi.

Aktsent – adabiy talaffuz me'yoridan chetga chiqish (sheva yoki boshqa til ta'siri).

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Bosqichlar	Metod va faoliyat	Maqsadi
I. Kirish (10 min)	"Xatoni top" o'yini	Noto'g'ri talaffuzning ma'noga ta'sirini ko'rsatish
II. Nazariya (25 min)	"T-jadval" metodi	Imlo (yozuv) va talaffuz farqlarini tahlil qilish
III. Amaliyot (30 min)	"Diksiya laboratoriyasi"	Orfoepik lug'at bilan ishlash va nutqiy mashqlar
IV. Yakun (15 min)	"FSMU" va test	Orfoepik me'yorlarning ijtimoiy zaruriyatini asoslash

II. NAZARIY-METODIK BLOK

Orfoepiya (yunoncha *orthos* – to'g'ri, *epos* – nutq) – adabiy tilning talaffuz me'yorlari haqidagi ta'limotdir. Agar imlo (orfografiya) so'zning yozuvdagi qiyofasini tartibga solsa, orfoepiya uning og'zaki nutqdagi madaniy ko'rinishini belgilaydi.

1. O'zbek orfoepiyasining tayanch asoslari

Hozirgi o'zbek adabiy talaffuzi Toshkent-Farg'ona shevalari (aynan "o"lovchi shevalar) negizida shakllangan. Bu me'yorlar nutqning ikki turiga bo'linadi:

To'liq uslub – rasmiy nutq, radio va televideniye, ma'ruzalar. Bunda har bir tovush va so'z aniq, to'liq talaffuz etiladi.

Qisqargan (nutqiy) uslub – kundalik muloqotda ayrim tovushlar kuchsizlanishi (reduksiya) mumkin.

2. Unli tovushlar talaffuzi me'yorlari

Unlilar reduksiyasi: Urg'usiz bo'g'inlarda unlilar (aynan i, u) qisqaroq talaffuz qilinadi. Masalan, bilim [bilim], qurilish [qurilish] so'zlaridagi ikkinchi unli birinchisiga nisbatan kuchsizroq eshitiladi.

A va O unlilari: O'zbek tilida "a" unlisi birmuncha torroq, "o" unlisi esa kengroq talaffuz etiladi. Lablanmagan "a" unlisi lablangan undoshlar orasida (masalan, bola, bova) biroz lablanish tusini olishi mumkin, biroq me'yordan chiqib ketmaslik lozim.

3. Undosh tovushlar talaffuzi me'yorlari

O'zbek orfoepiyasining eng muhim qoidalaridan biri tovushlar moslashuvi bilan bog'liq:

Jarangli undoshlarning jarangsizlanishi: So'z oxirida kelgan b, d, g, z, v kabi jarangli undoshlar talaffuzda ularning jarangsiz jufti kabi eshitiladi:

Kitob – [kitop]

Obod – [obot]

Poyezd – [poyes] (tovush tushishi bilan birga).

Assimilyatsiya (tovush moslashuvi): So'z o'rtasida yonma-yon kelgan tovushlar bir-biriga ta'sir qiladi:

Shanba – [shamba] (n -> m)

Tuzsiz – [tussiz] (z -> s)

Ketdi – [ketti] (d -> t)

Sonorlar va portlovchilar: So'z oxirida ikki undosh yonma-yon kelsa (aynan st, nd, rt kabi), oxirgi tovush ko'pincha tushib qoladi: past [pas], xursand [xursan], do'st [do's].

4. O'zlashma so'zlar va grammatik shakllar talaffuzi

O'zlashma so'zlar: Rus tili va u orqali kirgan so'zlarda urg'u o'rmini saqlash orfoepik me'yor hisoblanadi: ma'ruza, o'pira, texnika.

Qo'shimchalar talaffuzi: Kelishik qo'shimchalari (-ning, -ni, -ga) nutqda tez talaffuz qilinganda o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, -ga qo'shimchasi kitopka, qishloqqa kabi talaffuz etiladi (fonetik yozuv tamoyili).

4. Orfoepik me'yorlarning ijtimoiy va metodik ahamiyati

O'qituvchi nutqi o'quvchi uchun etalon (andoza) vazifasini o'taydi. Agar o'qituvchi shevaga xos aktsent bilan gapirsa (masalan, akaa, kelinglar-e), o'quvchining

ham og'zaki, ham yozma savodxonligi pasayadi. Shuning uchun darsda diksiya (tovushlarni aniq aytish) va artikulyatsiya ustida ishlash bo'lajak pedagogning asosiy vazifasidir.

Xulosa: Orfoepik me'yorlarga rioya qilish nutqning madaniyatli, tushunarli va ta'sirli bo'lishini ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning imlo savodxonligini ham shakllantiradi.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. "Imlo va Talaffuz" (T-jadval). Berilgan so'zlarning yozilishi va adabiy talaffuzini fonetik transkripsiyada ifodalang.

So'z (Orfografiya)	Talaffuz (Orfoepiya)	Hodisa nomi
Poyezd	[poyez] yoki [poyis]	Undosh tushishi
Kitobga	[kitopka]	Assimilyatsiya
Xursand	[xursan]	Undosh tushishi
Manbaa	[mamba]	Moslashish

2-topshiriq. "Baliq skeleti" (orfoepik xatolar sababi). Skeletning yuqori qismiga talaffuzdagi xatolar turlarini (sheva ta'siri, boshqa til ta'siri), pastki qismiga misollarni yozing.

3-topshiriq. "Pedagogik vaziyat" (keys-stadi).

Vaziyat: O'quvchi "aka" so'zini "aka" (oxirgi bo'g'inda "a"ni cho'zib, shevaga xos tarzda) talaffuz qilmoqda.

Topshiriq: Siz o'qituvchi sifatida uning talaffuzini adabiy me'yorga keltirish uchun qaysi "diksiya mashqi" yoki "ko'zguli metod"dan foydalanasiz?

4-topshiriq. "FSMU" Metodi. "Nima uchun bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi mukammal orfoepik malakaga ega bo'lishi kerak?"

F (Fikr): O'qituvchi nutqi o'quvchi uchun etalondir.

S (Sabab): O'quvchi eshitganini yozadi, xato talaffuz imlo xatosiga yo'l ochadi.

M (Misol): [kitop] deb talaffuz qilgan bola kitop deb yozishi mumkin.

U (Umumlashtirish): Orfoepiya savodxonlikning poydevoridir.

IV. BILIMNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TESTLAR

- Orfoepiya bo'limida nima o'rganiladi?
A) Imlo qoidalari B) To'g'ri talaffuz me'yorlari C) So'z yasash D) Gap bo'laklari
- Qaysi so'zda "b" tovushi "p" kabi talaffuz etiladi?
A) Bog'bon B) Kitob C) Bino D) Baraka
- O'zbek orfoepiyasi qaysi sheva asosida shakllangan?

- A) Qipchoq B) Toshkent-Farg'ona C) O'g'uz D) Xorazm
4. "Past" so'zining [pas] deb aytilishi qaysi me'yorning buzilishi?
A) Imlo B) Orfoepik me'yor (rasmiy nutqda) C) Sintaktik D) Leksik
5. Orfoepik lug'atda so'zlar qanday beriladi?
A) Faqat ma'nosi B) Talaffuz qolipi (transkripsiya) bilan
C) Faqat kelib chiqishi D) Turdoshlari bilan
6. "Shanba" so'zining adabiy talaffuzi qanday?
A) [shanba] B) [shamba] C) [shaba] D) [shambba]
7. Qaysi so'zda urg'u so'z oxiriga tushmaydi?
A) Kitobxon B) O'qituvchi C) Fakultet D) Sinfdosh
8. Diksiya nima?
A) Tovushlarning aniq talaffuzi B) Chiroyli yozuv C) Gap tuzish
D) Lug'at boyligi
9. "Avtobus" so'zida "v" tovushi qanday talaffuz qilinadi?
A) [v] B) [f] C) [u] D) [p]
10. Nutqdagi aktsent nima bilan bog'liq?
A) Chiroyli ovoz bilan B) Adabiy me'yordan chetga chiqish bilan
C) Imlo xatosi bilan D) Tez gapirish bilan

Javoblar: 1-B, 2-B, 3-B, 4-B, 5-B, 6-B, 7-C, 8-A, 9-B, 10-B.

8-AMALIY MASHG'ULOT: ONA TILI GRAFIKASI (YOZUV TIZIMI)

Mashg'ulot rejası:

- Grafika va uning tildagi o'rni: fonema va grafema munosabati.
- O'zbek yozuvi tarixi: arab, lotin va kirill alifbolarining almashish bosqichlari.
- Amaldagi lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi: unli va undoshlar ifodasi.
- Grafika me'yorlarini boshlang'ich sinf "Savod o'rgatish" darslarida tushuntirish metodikasi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

- Sayfullayeva R. va boshqalar. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent.: 2010.
- Jamolxonov H. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent.: 2005.
- To'xliyev B. *O'zbek tili o'qitish metodikasi*. – Toshkent.: 2006.

Mavzu bo'yicha glossariy

Grafika – yozuv vositalari (harflar, tinish belgilari) va ularni qo'llash qoidalari yig'indisi.

Grafema – tilning eng kichik yozma birligi (harf yoki harflar birikmasi).

Alifbo – ma'lum bir tildagi harflarning qat'iy tartibda joylashgan tizimi.

Digraf – bitta tovushni ifodalovchi ikki harf birikmasi (sh, ch, ng).

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Bosqichlar	Metod va faoliyat	Maqsadi
I. Kirish (10 min)	"Tarixiy sayohat"	O'zbek yozuvining rivojlanish bosqichlarini eslash.
II. Nazariya (25 min)	"Grafik organayzer"	Tovush va harf farqlarini tizimli tahlil qilish.
III. Amaliyot (30 min)	"Transliteratsiya"	Matnni bir alifbodan ikkinchisiga o'girish ko'nikmasini shakllantirish.
IV. Yakun (15 min)	"SWOT" va "Test"	Yangi alifbo islohotlarini tahlil qilish.

II. NAZARIY-METODIK BLOK

Grafika (yunoncha grapho – yozaman) – tilshunoslikning yozuv vositalari, harflar va tovushlar orasidagi munosabatlarni, shuningdek, tinish belgilari, urg'u, defis kabi yordamchi vositalarni o'rganuvchi bo'limidir.

1. Fonema va grafema munosabati (lisoniy faktlar)

Yozuv tizimining asosi harf bo'lib, u fanda grafema deb ataladi. Grafema fonemaning yozuvdagi moddiy shaklidir. O'zbek grafikasida ular orasidagi mutanosiblik quyidagicha:

Bir fonema – bir grafema: M, N, B, D, R, Z kabi harflar bitta tovushni ifodalaydi.

Bir fonema – ikki grafema (digraflar): O'zbek lotin alifbosida 3 ta digraf mavjud: Sh, Ch, Ng. Bular yozuvda ikkita harf, ammo talaffuzda bitta yaxlit tovushdir.

Ikki fonema – bir grafema: Yo, Yu, Ya, Ye harflari tarkibida ham undosh, ham unli tovushni saqlaydi (y+o, y+u, y+a, y+e).

Fonetika va grafika nomutanosibligi: Ba'zan yozuvda bitta grafema (masalan, o harfi) nutqiy vaziyatga qarab turli fonetik variantlarda talaffuz qilinishi mumkin (ovoz [ovoz], bolalar [bolalar]).

2. O'zbek yozuvi taraqqiyotining tarixiy bosqichlari

O'zbek yozuvi tarixi jahon madaniyatining bir bo'lagi sifatida bir necha keskin burilishlarni bosib o'tgan:

Qadimgi turkiy yozuvlar (V-VIII asrlar): O'rxun-Enasoy yozuvlari (runa yozuvi). Bu yozuv turkiy tillarning tabiatiga (singarmonizmga) eng mos keladigan yozuv bo'lgan.

Arab yozuvi (IX asr – 1929-yil): Islom dini qabul qilingach, o'zbek xalqi 1000 yildan ortiq vaqt davomida ushbu yozuvdan foydalangan. Navoiy, Bobur kabi siymolar asarlari shu grafikada yaratilgan.

Lotin yozuviga o'tish (1929–1940-yillar): “Yanalif” (Yangi alifbo) nomi bilan yuritilgan.

Kirill yozuvi (1940–1993-yillar): Sobiq Ittifoq davrida siyosiy sabablarga ko'ra joriy etilgan.

Amaldagi lotin yozuvi (1993-yildan hozirgacha): 1993-yil 2-sentyabrdagi “Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida”gi Qonun bilan mustahkamlangan.

4. Amaldagi alifboning o'ziga xos grafik belgilari

Hozirgi o'zbek lotin alifbosi 26 ta harf va 3 ta harflar birikmasidan iborat.

Unlilar grafikasi: O'zbek tilida 6 ta unli bor, ammo grafikada ular uchun maxsus belgilar yetishmasligi sababli O' va G' harflari maxsus teskari vergul (o'ziga xos grafik belgi) bilan farqlanadi.

Tutuq belgisi (' – apostrof): Bu belgi alifbo tarkibiga kirmasa-da, grafik vosita hisoblanadi.

Uning ikki funksiyasi bor:

Fonetik funksiya: Unlidan keyin kelib, uning cho'ziq talaffuzini bildiradi (ma'no, e'lon).

Ajratish funksiyasi: Undoshdan keyin kelib, undosh va unlini ajratib talaffuz qilishni bildiradi (san'at, jur'at).

4. Metodik ahamiyati

Boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun grafika darslari “Savod o'rgatish” davrining markaziy qismi hisoblanadi. Harfning konfiguratsiyasi (shakli), uning bosma va yozma ko'rinishlari, bosh va kichik harflarning farqi grafik me'yorlar asosida o'rgatiladi.

Tovushni harfga (kodlashtirish) va harfni tovushga (dekodlashtirish) aylantirish jarayoni o'quvchida o'qish va yozish ko'nikmasini shakllantiradi.

Xulosa: Grafika – tilning moddiy qobig'idir. Harf va tovush munosabatini aniq faktlar asosida tushunish bo'lajak o'qituvchiga imlo (orfografiya) qoidalarini to'g'ri tushuntirish imkonini beradi.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR BLOKI

1-topshiriq. “Grafik transformatsiya” (Venn diagrammasi)

O'zbek tilida qo'llanilgan kirill va lotin alifbolarining grafik xususiyatlarini solishtiring.

1-doira: Kirill alifbosiga xos belgilar (ь, ъ, ц, ш, я, ю).

2-doira: Lotin alifbosiga xos belgilar (o', g', sh, ch, ng).

Kesishgan qism: Har ikki alifboda mavjud bo'lgan bir xil tovush ifodalari.

2-topshiriq. “Lisoniy konstruktor” (fonema-grafema tahlili)

Berilgan so'zlarni grafik piramida asosida tahlil qiling. Bu topshiriq tovush va harf sonidagi nomutanosiblikni ko'rsatib beradi.

So'z	Harf soni	Tovush soni	Grafik holat (Sababi)
Quyosh	5 ta	6 ta	Qu (q+u), yo (y+o) – harf bitta, tovush ikkita.
Chayon	5 ta	5 ta	Ch(1 tovush), ya (2 tovush) – muvozanat
saqlangan.			
Yigirma	7 ta	8 ta	Yi (y+i) – boshlanishda ikki tovush.
Mash'al	7 ta	6 ta	sh (1 tovush), tutuq belgisi (0 tovush).

3-topshiriq. “Grafik tahlil: Harf va tovush munosabati”

Ushbu topshiriqda talabalar lotin alifbosidagi o'ziga xos belgilarning (tutuq belgisi, harf birikmalari) vazifasini aniqlaydilar. Quyidagi jadvalni to'ldiring:

So'z	Grafik belgi	Vazifasi (Izoh)
Ma'rifat	"Tutuq belgisi (')"	Unli tovushning cho'ziq talaffuz qilinishini bildiradi.
Qur'on	"Tutuq belgisi (')"	Undoshdan keyin kelib, unli bilan ajratib talaffuz qilishni bildiradi.
Yong'oq	"Harf birikmasi (ng)"	Ikki harf birikib bitta burun tovushini ifodalaydi.
Sentyabr	"ye" harfi	So'z o'rtasida kelib, undoshdan keyin [e] tovushini ifodalaydi.
Jurnal	"j" harfi	Portlovchi (blindirilgan) [j] tovushini ifodalaydi.

4-topshiriq. "Matnli transformatsiya"

Berilgan kirill alifbosidagi matnni lotin alifbosiga o'giring. Bunda grafik me'yorlarga (ayniqsa ц, щ, я, ю, ё, ъ, ъ harflarining lotincha muqobillariga) alohida e'tibor bering:

Matn: Konstitutsiya – davlatimizning oliy yuridik hujjati. Unda inson huquq va erkinliklari e'lon qilingan. Jamiyat taraqqiyoti uchun har bir fuqaro qonunlarga rioya qilishi lozim.

Topshiriq yuzasidan savol: Kirillchadagi "siya" (ция) birikmasi lotin alifbosida qanday ifodalandi?

"E'lon" so'zidagi tutuq belgisining o'rni o'zgardimi?

IV. MUSTAHKAMLASH VA BAHOLASH (Blits-savollar)

Ushbu qism mashg'ulot oxirida talabalarning mavzuni qay darajada o'zlashtirganini tezkor tekshirish uchun xizmat qiladi:

Grafema va fonema farqi: Nima uchun lotin alifbosidagi sh va ch birliklari harf emas, harf birikmasi (digraf) deb ataladi?

Alifbo tartibi: Lug'at bilan ishlashda o' va g' harflari qaysi harflardan keyin keladi?

Imlo va Grafika: Nima uchun "pichoq" so'zi "pichog'i" bo'lganda grafik o'zgarishga uchraydi, lekin "qishloq" so'zi "qishloqlar" bo'lganda o'zgarmaydi?

9-AMALIY MASHG'ULOT: ONA TILI IMLOSI VA UNING ASOSIY TAMOYILLARI

Mashg'ulot rejası:

1. Orfografiya (imlo) haqida tushuncha va uning grafikadan farqi.
2. O'zbek imlosining asosiy tamoyillari: fonetik, morfologik va tarixiy-an'anaviy tamoyillar.
3. Asos va qo'shimchalar imlosi, so'zlarni birga, alohida va chiziqcha bilan yozish qoidalari.
4. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida imlo savodxonligini oshirish metodikasi.

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
3. To'xliyev B. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent.: 2006.

Mavzu bo'yicha glossariy

Orfografiya (imlo) – so'zlarning yozilish qoidalari yig'indisi.

Tamoyil (prinsip) – imlo qoidalarga asos qilib olingan yetakchi g'oya yoki qonuniyat.

Morfologik yozuv – so'zning tarkibiy qismlari (asos va qo'shimcha) talaffuzda o'zgarisa-da, aslida yozilishi.

Fonetik yozuv – so'zning talaffuz qilganidek (tovush o'zgarishlarini aks ettirib) yozilishi.

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiqa)

Mashg'ulot bosqichlari	Faoliyat mazmuni	Qo'llaniladigan metod	Kutilayotgan natija
I. Kirish (10 daqiqa)	Imlo tamoyillarini hayotiy misollar bilan bog'lash	"Savol-javob zanjiri"	Talabalarning diqqatini mavzuga qaratish
II. Nazariy qism (25 daqiqa)	Morfologik va fonetik tamoyillar farqini isbotlash	"FSMU" (Fikr, Sabab, Misol, Umumlashtirish)	Nazariy bilimlarni ilmiy asoslash ko'nikmasi
III. Amaliy qism (30 daqiqa)	Turli tamoyillarga oid so'zlarni guruhlash	"Baliq skeleti" yoki "T-jadval"	Imlo tahlilini vizual va tizimli bajarish
IV. Nazorat va yakun (15 daqiqa)	Muammoli so'zlar bo'yicha keyslarni yechish	"Pedagogik keys-stadi"	Amaliy xatolarni tuzatish malakasi

II. NAZARIY-METODIK BLOK

Orfografiya (yunoncha orthos – to'g'ri, grapho – yozaman) – so'zlarning yozilish qoidalari tizimi bo'lib, tilning ijtimoiy-madaniy birligini ta'minlaydi. O'zbek tili imlosi nutq va yozuv munosabatini tartibga solishda quyidagi uchta asosiy tamoyilga (prinsipga) tayanadi:

1. Morfologik tamoyil (etalon tamoyil)

O'zbek tili imlosining asosi hisoblanadi. Unga ko'ra, so'zning tarkibiy qismlari (morfemalari: asos va qo'shimcha) nutq jarayonida talaffuzda o'zgarsa-da, asl holati (morfologik qiyofasi) saqlab yoziladi.

Maqsadi: So'zning ma'no markazini yozuvda o'zgartirmasdan saqlash.

Misollar:

Shamba [shamba] deb aytilsa ham, n bilan yoziladi.

Tuzsiz [tussiz] deb aytilsa ham, z bilan yoziladi.

Ketdi [ketti] deb aytilsa ham, d bilan yoziladi.

2. Fonetik tamoyil (Tovush o'zgarishi aksi)

Ushbu tamoyilga ko'ra, so'z talaffuzdagi o'zgarishlar bilan birga yoziladi, ya'ni yozuv tovushga (fonemaga) moslashadi. O'zbek imlosida bu tamoyil morfologik tamoyildan keyingi o'rinda turadi va asosan quyidagi hollarda qo'llaniladi:

Unli tushishi: Burun + i = burni, o'rin + i = o'rni.

Undosh almashishi: Qishloq + ga = qishloqqa (q+g → qq).

Unli almashishi: Sariq + ay = sarg'ay (i tushadi, q → g' almashadi).

3. Tarixiy-an'anaviy tamoyil

Bu tamoyilda so'zlar hozirgi talaffuzga ham, morfologik tarkibga ham emas, balki til tarixida shakllangan an'anaga ko'ra yoziladi.

O'zlashma so'zlar: Arab va fors tillaridan kirgan so'zlardagi tutuq belgisi (ma'rifat, ba'zi) va o'zakdagi o'zgarishlar.

Qo'shimchalar: Masalan, -ni, -ning, -da kabi qo'shimchalar barcha so'zlarga bir xil qo'shilishi (singarmonizm qonuni buzilgan bo'lsa ham) an'anaviy xarakterga ega.

4. Grafik va Orfografiya o'rtasidagi farq

Grafika harflar tizimi va ularning tovush ifodalarini (masalan, sh, ch, ng) o'rgatsa, orfografiya ushbu vositalardan so'z doirasida to'g'ri foydalanishni, ya'ni so'zlarni birga, alohida yoki chiziqcha bilan yozish me'yorlarini belgilaydi.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR BLOKI

1-topshiriq. "Imlo g'ildiragi" (Tahliliy guruhlash).

Quyidagi so'zlarni imlo tamoyillari asosida "Baliq skeleti" diagrammasiga joylashtiring. Skeletning yuqori qismiga tamoyil nomini, pastki qismiga esa unga mos misolni yozing.

So'zlar: tussiz (tuzsiz), ko'ngli, onli (onli), sarg'ay, iqtisod, ketti (ketdi), burni, jur'at, mamba (manba).

2-topshiriq. "Lisoniy laboratoriy" (Qarama-qarshilik jadvali).

Berilgan so'zlarni talaffuzi (orfoepiyasi) va yozilishi (orfoqrafiyasi) bo'yicha tahlil qiling va qaysi tamoyil ishlayotganini aniqlang.

So'z (imlosi)	Talaffuzi	Farqi (nima o'zgardi?)	Tamoyili
Kitobga	[kitopka]	b → p, g → k	Morfologik
O'rni	[o'rni]	i unlisi tushib qoldi	Fonetik
E'tiqod	[e:tiqot]	d → t bo'ldi, cho'ziqlik	Tarixiy
Tushgan	[tushkan]	g → k bo'ldi	Morfologik

3-topshiriq. "Venn diagrammasi" (solishtirma metod)

Fonetik tamoyil va morfologik tamoyilning o'xshash va farqli jihatlarini diagrammada ko'rsating.

Savol: Nima uchun o'zbek imlosida morfologik tamoyil ustuvor hisoblanadi?

4-topshiriq. "Pedagogik keys" (muammoli vaziyat)

Vaziyat: 2-sinf o'quvchisi ketti (ketdi o'rniga) va ittan (itdan o'rniga) deb yozmoqda. U o'z yozuvini "qanday eshitilsa, shunday yozdim-ku" deb asoslamoqda.

Topshiriq: Siz o'qituvchi sifatida o'quvchiga morfologik tamoyilni (so'zning aslini saqlash) qanday sodda o'yin yoki vizual usul bilan tushuntirasiz? "So'zning ildizi" metodini qo'llab ko'ring.

5-topshiriq. "Imlo ekspertizasi" (matn ustida ishlash)

Berilgan matndagi imlo xatolarini toping va ularni tamoyillar asosida izohlang: "Bizning qishloqqa borganimizda, tog'ning ko'ngli ochildi. Hamma xursand edi. Dam olish iqtisodiy foyda berdi".

IV. RAQAMLI VA INNOVATSION TOPSHIRIQLAR

6-topshiriq. [QR-IMLO]

Kodni skanerlang va "O'zbek tili imlo qoidalari"ning so'nggi tahriri bilan tanishing. Yangi imlo qoidalarga ko'ra "h" va "x" harflari yozilishidagi 3 ta eng muhim o'zgarishni blok-sxema ko'rinishida chizing.

7-topshiriq. "Mantiqiy zanjir" o'yini

Talabalar ikki guruhga bo'linadi:

1-guruh: Faqat fonetik tamoyilga asoslangan so'zlarni aytadi.

2-guruh: Faqat morfologik tamoyilga asoslangan so'zlarni aytadi.

Shart: Zanjir uzilib qolmasligi kerak. Kim tamoyilni chalkashtirsa, "aybdor" so'zni tahlil qilib beradi.

10-AMALIY MASHG'ULOT: BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR. SO'ZNING O'Z VA KO'CHMA MA'NOSI

Mashg'ulot rejasi:

1. Leksikologiya va so'zning lug'aviy ma'nosi haqida tushuncha.
2. Bir ma'noli (*monosemantik*) va ko'p ma'noli (*polisemantik*) so'zlar.
3. So'zning o'z (*denotativ*) va ko'chma (*konnotativ*) ma'nosi.
4. Ma'no ko'chish turlari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik (funktional ko'chish)

Mavzuga oid adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2010.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent.: 2005.
3. To'xliyev B. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent.: 2006.

Mavzu bo'yicha glossariy

Leksikologiya – tilning lug'at tarkibini o'rganuvchi bo'lim.

Polisemiya – bir so'zning o'zaro bog'liq bir necha ma'nolarni ifodalashi.

Metafora – narsalar o'rtasidagi o'xshashlik asosida ma'no ko'chishi (masalan: tog'ning boshi).

Metonimiya – narsalar o'rtasidagi aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi (masalan: Navoiyni o'qidi).

Sinekdoxa – butun va qism munosabatiga asoslangan ma'no ko'chishi.

Vazifadoshlik – predmetlarning vazifasi o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi.

I. MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI (80 daqiq)

Bosqichlar	Metod va faoliyat	Maqsadi
I. Kirish (10 daqiq)	“Zanjir” o'yini	So'zning turli vaziyatlarda turlicha tushunilishini ko'rsatish
II. Nazariya (25 daqiq)	“FSMU” va grafik chizmalar	Ma'no ko'chish turlarini ilmiy tizimlashtirish
III. Amaliyot (30 daqiq)	“Ma'no daraxti”	Ko'p ma'noli so'zlarning “oila”sini shakllantirish
IV. Yakun (15 daqiq)	“T-jadval” va test	O'z va ko'chma ma'noni farqlash malakasini tekshirish

II. NAZARIY-METODIK BLOK

So'zning lug'aviy ma'nosi – so'z talaffuz qilinganda yoki o'qilganda ongimizda aks etadigan tushunchadir. Leksikologiyada so'z ma'nosi ikki ko'lamda o'rganiladi:

1. Miqdoriy ko'lam: bir va ko'p ma'nolilik

Monosemiya (bir ma'nolilik): So'zning faqat bitta obyekt yoki hodisani ifodalashi.

Terminlar: ilmiy va texnik so'zlar (masalan: fonema, gipoteza, aorta, kvadrat). Aniq predmet nomlari: kundalik hayotdagi muayyan buyumlar (vilka, samovar, ruchka).

Polisemiya (ko'p ma'nolilik): Bir so'zning o'zaro mantiqiy bog'liq bo'lgan ikki va undan ortiq ma'nolarni anglatishi. Polisemiya tilning tejamkorlik qonuniga bo'ysunadi: tayyor so'zga yangi ma'no yuklash orqali til boyiydi.

Asos: Ko'p ma'noli so'zlarda barcha hosilaviy ma'nolar markaziy (bosh) ma'no atrofida birlashadi.

Masalan: "Quloq" – 1. Inson a'zosi (bosh ma'no). 2. Qozonning qulog'i. 3. Dutomih qulog'i. 4. Devorning qulog'i (hosilaviy ma'nolar).

2. Sifatiy ko'lam: o'z va ko'chma ma'no

O'z (denotativ) ma'no: So'zning predmetga to'g'ridan-to'g'ri yo'naltirilgan, uning asl mohiyatini ifodalovchi birlamchi ma'nosi. (Masalan: temir darvoza – metall nomi.)

Ko'chma (konnotativ) ma'no: Predmetning belgi-xususiyatlarini boshqa predmetga ko'chirish orqali hosil bo'lgan ikkilamchi ma'no. (Masalan: temir intizom – qat'iylik ma'nosida.)

3. Ma'no ko'chish usullari (Troplar)

Ma'no ko'chishi ma'lum bir lisoniy qoliplar asosida yuz beradi:

Metafora (Yun. "ko'chirish"): Ikki predmet o'rtasidagi shakl, rang, holat yoki harakat o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi.

– Predmetlar o'xshashligi: Inson tili – poyabzal tili.

– Xususiyat o'xshashligi: Oltin uzuk – oltin davr (qimmatliligi bo'yicha).

Metonimiya (Yun. "nomni qayta qo'yish"): Ikki predmet o'rtasidagi makon, vaqt yoki mantiqiy aloqadorlik asosida ma'no ko'chishi.

– Idish va uning ichidagi narsa: Bir kosa ichdi (suyuqlikni).

– Muallif va asar: Navoiyni o'qidi (kitobini).

– Joy va undagi odamlar: Majlis kuldi (odamlar).

Sinekdoxa (Yun. "birgalikda tushunish"): Butun va qism munosabatiga asoslangan ko'chish (metonimiyaning bir turi).

– Qism orqali butunni ifodalash: Biznikiga qadam bosib (o'zi kelsin).

– Butun orqali qismni ifodalash: Tirnoqqa zor (farzandga).

Vazifadoshlik (Funksional ko'chish): Predmetlarning nomi ularning bajaradigan vazifasi o'xshashligi asosida ko'chishi.

Misol: Ilgari chiroq (moychiroq) yutilgan, hozir elektr lampasi bo'lsa ham, vazifasi yoritish bo'lgani uchun "chiroqni yoq" deyiladi.

4. Metodik ahamiyati

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga ko'chma ma'noni o'rgatishda "kontekstual tahlil" juda muhim. Bolalar ko'pincha ko'chma ma'noni to'g'ridan-to'g'ri (o'z ma'nosida) qabul qilishadi. Masalan, "Quyosh kuldi" deganda, quyoshning yuzi bor deb o'ylashlari mumkin. O'qituvchi buni jonlantirish (personifikatsiya) orqali tushuntirishi savodxonlikni oshiradi.

III. AMALIY TOPSHIRIQLAR BLOKI

1-topshiriq. "Lisoniy modellashtirish" (Ko'p ma'nolilik klasteri)

"TIL" so'zining polisemantik xususiyatini quyidagi yo'nalishlarda ko'rsating:

- Inson a'zosi (bosh ma'no).
- Ona tili (ijtimoiy hodisa).
- Poyabzal tili (shakl o'xshashligi – metafora).
- Olov tili (harakat o'xshashligi – metafora).
- Qulf tili (vazifa o'xshashligi – vazifadoshlik).

2-topshiriq. "Ma'no ko'chirish detektivi" (T-jadval).

Berilgan gaplardagi ko'chma ma'nolarni toping va ularning *ko'chish mexanizmini* ilmiy izohlang.

Gap	Ko'chma ma'no	Ko'chish turi	Izoh
Butun qishloq hashar ko'tardi.	Qishloq	Metonimiya	Makon va undagi odamlar aloqadorligi
Eshikdan ikki miltiq kirib keldi.	Miltiq	Sinekdoxa	Qurol (qism) orqali askar (butun) ifodalandi
Kumush qish yerga gilam to'shadi.	Kumush, gilam	Metafora	Rang va shakl o'xshashligi
Qulog'i og'ir kishi ekan.	Qulog'i og'ir	Metafora	Eshitish qobiliyatining pasayishi

3-topshiriq. "Baliq skeleti" (Ishikava diagrammasi)

Skeletning "boshi"ga: "Ma'no ko'chishidagi chalkashliklar" deb yozing.

Yuqori suyaklarga: metafora, metonimiya va sinekdoxa farqlarini joylashtiring.

Pastki qismiga: ularni ajratuvchi tayanch belgilarni yozing.

4-topshiriq. "Pedagogik vaziyatli keys" (Metodik yechim).

Vaziyat: 3-sinf o'quvchisi "Maktabimiz musobaqada g'olib bo'ldi" gapidagi "maktab" so'zini o'z ma'nosida (bino ma'nosida) tushunmoqda va "Bino qanday yugurishi mumkin?" deb so'ramoqda.

Topshiriq: Siz bo'lajak o'qituvchi sifatida unga "metonimiya" hodisasini qanday ko'rgazmali usul bilan (masalan, sinf xonasi va undagi o'quvchilar rasmi orqali) tushuntirasiz?

5-topshiriq. "FSMU" metodi (Lisoniy xulosa).

"Nima uchun tilimizda ko'p ma'nolilik (polisemiya) hodisasi yuz beradi?"

F (Fikr): Polisemiya tilning boyishiga va tejamkorligiga xizmat qiladi.

S (Sabab): Insoniyat har bir yangi predmet uchun yangi so'z o'ylab topavermasdan, mavjud so'zga qo'shimcha ma'no yuklaydi.

M (Misol): "Kran" so'zi avval qurilish texnikasi bo'lsa, keyin suv jo'mragi uchun ham qo'llanila boshladi.

U (Umumlashtirish): Ko'p ma'nolilik — bu tilning jonli va rivojlanuvchan ekanligining isbotidir.

IV. RAQAMLI VA INNOVATSION TOPSHIRIQLAR

6-topshiriq. [QR-leksika]: Kodni skanerlang va "O'zbek tilining izohli lug'ati" (I-V jildlar) elektron nusxasidan "Bosh" so'zining necha xil ma'nosi borligini aniqlang. Eng qiziqarli 3 ta ma'nosini gaplarda qo'llab yozing.

7-topshiriq. "Tasviriy tahlil": Bitta qog'ozning chap tomoniga so'zning o'z ma'nosini, o'ng tomoniga ko'chma ma'nosini rasm ko'rinishida chizing (Masalan: Temir zanjir vs Temir intizom). Rasm ostiga ma'no ko'chish turini belgilang.

11-AMALIY MASHG'ULOT. MA'NO KO'CHIRISHNING ASOSIY TURLARI (DERIVAT-SEMANTIK TAHLIL)

Mashg'ulot maqsadi: So'zning lug'aviy ma'no strukturasi, polisemiyaning shakllanish mexanizmlari va ma'no ko'chirishining kognitiv-lisoniy asoslarini fundamental darajada o'rganish.

I. MASHG'ULOTNING REJASI:

1. Lisoniy nominatsiya nazariyasi: So'z ma'no ko'lamining kengayishi va derivat ma'nolar shakllanishi.
2. Metaforizatsiya: Denotativ va konnotativ ma'nolar o'rtasidagi o'xshashlik asosi.
3. Metonimiya: Lisoniy iqtisod va kontiguity (tutashlik) qonuniyati.
4. Sinekdoxa va Vazifadoshlik: Partitiv munosabatlar va funksional nominatsiyaning semantik xususiyatlari.
5. Amaliy-metodik tahlil: Ko'chma ma'noli birliklarni lingvistik hamda metodik jihatdan klassifikatsiya qilish.

MAVZU BO'YICHA GLOSSARIY

Ushbu glossariy mavzuning nazariy asoslarini chuqur o'zlashtirish va ilmiy terminologiyani to'g'ri qo'llashga xizmat qiladi:

Lisoniy nominatsiya – borliqdagi narsa-buyum, belgi, harakat va jarayonlarga til birliklari (so'zlar) orqali nom berish jarayoni.

Semema – so'z lug'aviy ma'nosining mazmuniy tarafi; tushunchaning tildagi in'ikosi bo'lgan minimal ma'no birligi.

Denotativ ma'no (Birlamchi ma'no) – so'zning predmetga bevosita yo'nalgan, uning mohiyatini ifodalovchi asosiy lug'aviy ma'nosi.

Konnotativ ma'no (Hosilaviy ma'no) – so'zning asosiy ma'nosiga qo'shimcha tarzda yuklanadigan emotsional-ekspressiv yoki uslubiy ma'no bo'yog'i.

Polisemiya (Ko'p ma'nolilik) – bir so'z qobig'ida o'zaro mantiqiy-semantik bog'liqlikka ega bo'lgan ikki va undan ortiq ma'nolarning mavjudligi.

Metafora – ikki predmet yoki hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka (shakl, rang, harakat, xususiyat) asoslangan yashirin qiyoslash va ma'no ko'chishi.

Metonimiya – ikki tushuncha o'rtasidagi fazoviy, vaqtinchalik yoki mantiqiy aloqadorlik (tutashlik) asosida nomning ko'chishi.

Sinekdoxa – metonimiyaning miqdoriy ko'rinishi bo'lib, butun va qism (pars pro toto) munosabatlariga tayanuvchi ko'chma ma'no turi.

Vazifadoshlik (Funksional ko'chish) – predmetlarning bajaradigan vazifasidagi omuxtalik asosida eski nomning yangi predmetga o'tishi.

Trop – so'z va iboralarning ko'chma ma'noda qo'llanilishining umumiy nomi (metafora, metonimiya, sinekdoxa, mubolag'a, kinoya va h.k.).

Derivatsiya – soʻz maʼnosining kengayishi natijasida yangi semantik birliklarning hosil boʻlish jarayoni.

Asosiy nominativ maʼno – soʻzning kontekstga bogʻliq boʻlmagan, lugʻatda birinchi boʻlib qayd etiladigan mustaqil maʼnosi.

Glossariydan foydalanish boʻyicha tavsiya:

Ushbu terminlar nafaqat nazariy imtihonlarda, balki amaliy mashgʻulotning “Lisoniy tahlil” qismida soʻzlarni guruhlashda fundamental baza boʻlib xizmat qiladi. Masalan, “soat yurdi” birikmasini tahlil qilayotganda, bu jarayonni “funktional metaforizatsiya” deb atash akademik savodxonlik belgisidir.

I. Asosiy darsliklar (Oliy taʼlim standartlari asosida):

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. (Akademik darslik). – Toshkent: “Oʻzbekiston”, 2010.

Izoh: Mavzudagi metafora va metonimiya tahlillari ushbu darslikning leksikologiya boʻlimidagi zamonaviy qarashlarga tayanadi.

2. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: “Talqin” 2005.

Izoh: Maʼno koʻchish turlarining klassik tasnifi va amaliy misollar uchun eng qulay manba.

3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 1992

III. MASHGʻULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI

Mashgʻulot mavzusi: Maʼno koʻchirishning asosiy turlari.

Mashgʻulot turi: Amaliy koʻnikmalarni shakllantirish.

Vaqt taqsimoti: 80 daqiq

Mashgʻulot bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni (Oʻqituvchi va talaba)	Metodlar va vositalar	Kutilayotgan natija
I. Motivatsiya va Kirish (10 min)	Muammoli savol tashlash: “Soʻz nima uchun oʻz qobigʻidan chiqadi?”. Metafora va metonimiyaning nutqdagi iqtisodiy oʻmini tushuntirish.	“Aqliy hujum”, “Interfaol pretsedent”	Talabalarda lisoniy hodisaga nisbatan tadqiqotchilik qiziqishi uygʻonadi.
II. Akademik Tahlil (20 min)	Maʼno koʻchish turlarining semantik modellarini tahlil qilish. Birlamchi va hosilaviy maʼnolar iyerarxiyasini chizish.	“Lisoniy konstruktor”, “Infolustratsiya”	Maʼno koʻchirishining ilmiy mexanizmlari (oʻxshashlik va aloqadorlik) tizimlashtiriladi.
III. Amaliy Tadqiqot (25 min)	Matn ustida ishlash: Troplarni	“Baliq skeleti”, “Venn diagrammasi”	Talabalar troplarni farqlash va ularning

	identifikatsiya qilish va ularni semantik jihatdan klassifikatsiyalash.		lisoniy tabiatini isbotlash koʻnikmasiga ega boʻladilar.
IV. Metodik Kompetensiya (15 min)	Koʻchma maʼnoli birliklarni boshlangʻich sinf oʻquvchilariga oʻrgatishning vizual va mantiqiy usullarini ishlab chiqish.	“Pedagogik simulyatsiya”, “Keys-stadi”	Nazariy bilimlarni pedagogik amaliyotga translyatsiya qilish mahorati shakllanadi.
V. Nazorat va Baholash (10 min)	Mashgʻulot natijalarini monitoring qilish. Oʻz-oʻzini baholash va qayta aloqa.	“FSMU” metodi, Ekspres-test	Bilimlar darajasi aniqlanadi va mavzu boʻyicha ilmiy xulosalar umumlashtiriladi.

II. NAZARIY Akademik tahlil

Tilshunoslikda soʻzning lugʻaviy maʼnosi statik hodisa emas, balki dinamik tizimdir. Leksikologiyaning fundamental qonuniyatlariga koʻra, soʻz oʻzining birlamchi nominativ vazifasidan tashqari, nutqiy ehtiyojlar va inson tafakkurining assotsiativ xususiyatlari natijasida hosilaviy (derivat) maʼnolarga ega boʻladi. Bu jarayon polisemiya (koʻp maʼnolilik) hodisasini vujudga keltirib, tilning leksik-semantik tizimini boyitadi.

1. Nominatsiya va Maʼno koʻchirishining ontologik asoslari
Har qanday maʼno koʻchirish zahirida denotativ (predmetga yoʻnalgan) va konnotativ (qoʻshimcha maʼno boʻyogʻiga ega) munosabatlar yotadi. Maʼno koʻchirish tasodifiy jarayon boʻlmay, u muayyan lisoniy mexanizmlar — troplar orqali amalga oshadi.

2. Metaforizatsiya (Similarity-based shift)
Metafora — ikki predmet, hodisa yoki harakat oʻrtasidagi obʼyektiv yoki subʼyektiv oʻxshashlikka asoslangan maʼno koʻchirishidir. Akademik nuqtai nazardan metafora kognitiv jarayon boʻlib, u mavhum tushunchalarni aniq obrazlar yordamida modellashtirishga xizmat qiladi.

Struktural-tashqi oʻxshashlik: Predmetlarning shakliy oʻxshashligi (masalan: shovun pichogʻi, uzukning koʻzi).
Funktional oʻxshashlik: Bajaradigan vazifasidagi omuxtalik (masalan: soat yurdi, niyatlar oʻldi).

Antropomorfik metaforalar: Inson aʼzolari nomlarining jonsiz predmetlarga koʻchirish (masalan: togʻning boshi, ariqning ogʻzi).

3. Metonimiya (Contiguity-based shift)

Metonimiya — ikki tushuncha o'rtasidagi fazoviy, vaqtinchalik yoki mantiqiy aloqadorlik (tutashlik) asosida nomning ko'chishidir. Metaforadan farqli o'laroq, metonimiyada predmetlar bir-biriga o'xshamaydi, balki ular lisoniy ongda bir butunlikni tashkil etadi.

Lokus va sub'yekt munosabati: Joy nomi undagi odamlarni ifodalashi (masalan: Butun qishloq hashar ko'tardi).

Konteyner va mazmun aloqadorligi: Idish nomi uning ichidagi mahsulot o'rnida qo'llanishi (masalan: Bir piyola ichdi).

Muallif va asar relatsiyasi: Ijodkor nomi u yaratgan mahsulot o'rnida qo'llanishi (masalan: Navoiyni varaqladi).

4. Sinekdoxa (Quantitative relationship)

Sinekdoxa metonimiyaning maxsus ko'rinishi bo'lib, miqdoriy munosabatga (qism va butun) tayanadi.

Pars pro toto (Qism orqali butun): Masalan, "qadam bosdi" (insonning kelishi), "besh tuyoq qo'y" (chorva soni).

Totum pro parte (Butun orqali qism): Masalan, "Dunyoga kelmoq" (tug'ilish jarayoni).

5. Funktsional vazifadoshlik

Predmetlarning lisoniy nomlanishi ularning bajaradigan vazifasidagi o'xshashlikka tayanishi hodisasidir. Bu ko'pincha texnologik taraqqiyot natijasida eski nomning yangi predmetga meros bo'lib o'tishida namoyon bo'ladi.

Misol: "Chiroq" so'zi tarixan moyli yoritgichni anglatgan bo'lsa, hozirgi kunda elektr energiyasi bilan ishlovchi qurilmalarga nisbatan funktsional o'xshashlik asosida qo'llaniladi.

III. SEMANTIK TAHLIL METODIKASI

Ma'no ko'chishini akademik tahlil qilishda quyidagi bosqichlarga rioya etiladi:

Semantizatsiya: So'zning birlamchi (lug'aviy) ma'nosini aniqlash.

Kontekstual tahlil: So'zning matndagi hosilaviy ma'nosini komponent tahlil (semali tahlil) qilish.

Mexanizmni identifikatsiyalash: Ma'no ko'chishi o'xshashlik (metafora) yoki aloqadorlik (metonimiya) asosida yuz berganini ilmiy asoslash.

III. AKADEMIK AMALIY TADQIQOTLAR BLOKI

Ushbu amaliy topshiriqlar talabalarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki lisoniy hodisalarni differensiyalash (farqlash) va modellashtirish qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan.

1-topshiriq. Semantik-derivatsion tahlil (Matrisali usul)

Berilgan leksik birliklarning ma'no strukturasi tahlil qiling. Birlamchi ma'no (denotat) va hosilaviy ma'no (konnotat) o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlab, ko'chish turini ilmiy asoslang.

Leksik birlik (kontekstda)	Birlamchi sememasi	Hosilaviy sememasi	Ko'chish mexanizmi
"Buloqning ko'zi"	Ko'rish a'zosi	Suv chiqish joyi	Metafora (shakl va joylashuv)
"Eshikdan besh miltiq kirdi"	O'qotar qurol	Qurollangan askar	Sinekdoxa (qism-butun)
"Zamin quyoshdan nur emadi"	Suyuqlikni yutmoq	Energiyani qabul qilmoq	Metafora (harakat o'xshashligi)
"Ikki kosa ichdim"	Sopol idish	Suyuq taom	"Metonimiya (idish-ichidagisi)"

2-topshiriq. "Lisoniy modellashtirish" (Kognitiv klaster)
 "Bosh", "Etak" va "Quloq" so'zlarining ko'p ma'nolilik (polisemiya) maydonini chizmalar orqali ifodalang. Har bir tarmoqda ma'no ko'chishiga asos bo'lgan determinantni (shakl, rang, vazifa yoki o'rin) ko'rsating.

Namuna: Bosh (inson a'zosi) -> Tog'ning boshi (eng yuqori qism - metafora) -> Gapning boshi (boshlanish nuqtasi - metafora).

3-topshiriq. Komparativ tahlil (Venn diagrammasi orqali)

Metonimiya va Sinekdoxa tushunchalarini o'zaro qiyoslang. Ularning lisoniy tutashuv nuqtalari va farqli jihatlarini (miqdoriy va sifat munosabatlari) akademik dalillar bilan isbotlang.

4-topshiriq. "Lisoniy filtr" (Klassifikatsiya)

Quyidagi birikmalarni ko'chish turiga ko'ra 4 ta ustunga (Metafora, Metonimiya, Sinekdoxa, Vazifadoshlik) akademik tartibda joylashtiring:

Oltin davr, zal kuldi, bir burda non, qog'ozning tili, poyabzalning oyog'i, Oybekni o'qimoq, besh tuyoq chorva, chiroqni yoqmoq, temir intizom, qishloq uyg'ondi.

5-topshiriq. Pedagogik-metodik keys (Professional kompetensiya)

Vaziyat: Boshlang'ich sinf "Ona tili" darsligida "Ko'chma ma'no" mavzusi berilgan.

O'quvchi "Yurak — inson a'zosi" va "U — bu ishning yuragi" gaplarini tahlil qilishda qiynalmoqda.

Vazifa: Siz bo'lajak o'qituvchi sifatida ushbu metaforik ko'chishni (funktsional-markaziy ahamiyat o'xshashligi) o'quvchi yoshiga mos, biroq ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lgan qanday metod bilan tushuntirasiz? (Javobingizni "FSMU" metodi orqali bayon qiling).

II-AMALIY MASHG'ULOT BO'YICHA MUSTAQIL UYGA VAZIFA

Talabalar quyidagi topshiriqlarni bajarishda mobil qurilmalar yordamida QR-kodlarni skanerlashlari va tegishli resurslar ustida tahlil olib borishlari lozim:

1-topshiriq. "Leksikografik tahlil" (Lug'atlar bilan ishlash)

Vazifa: Quyidagi QR-kod orqali "O'zbek tilining izohli lug'ati"ning elektron versiyasiga kiring. Lug'atdan "ko'z", "yo'l" va "yurak" so'zlarining barcha ma'no qirralarini ko'chirib yozing. Ularning nechtasi o'z ma'no va nechtasi ko'chma ma'no (metafora, metonimiya) ekanligini belgilang.

2-topshiriq. "Klassik matnlar va troplar" (Badiiy tahlil)

Vazifa: QR-kod yordamida Alisher Navoiyning "Xamsa" asaridan parchalarni yuklab oling. Matn tarkibidagi metafora va sinekdoxa namunalarini aniqlang. Muallif nega aynan shu turdagi ma'no ko'chishidan foydalanganini akademik nuqtai nazardan asoslang.

3-topshiriq. "Kognitiv test" (O'z-o'zini tekshirish)

Vazifa: Quyidagi QR-kod orqali Google Forms yoki Quizizz platformasidagi maxsus tayyorlangan 20 talik akademik testni yeching. Natijalarni skrinshot qilib, amaliyot daftarining oxirgi betiga ilova qiling.

TOPSHIRIQNI BAJARISH TARTIBI VA TALABLARI:

Format: Topshiriqlar A4 formatdagi mustaqil ish daftarida yoki elektron taqdimot shaklida topshirilishi mumkin.

Muddati: Kelgusi amaliy mashg'ulotgacha (1 hafta).

Baholash me'yori:

QR-kod resurslaridan to'g'ri foydalanilganligi (20 ball);

Ma'no ko'chish turlarining ilmiy isbotlanganligi (40 ball);

Topshiriqning kreativ va akademik izchilligi (40 ball).

12-AMALIY MASHG'ULOT. OMONIMLAR, ANTONIMLAR VA PARONIMLAR (LEKSIK PARADIGMATIKA)

Mashg'ulotning maqsadi: Talabalarda tilning leksik-semantik tizimidagi paradigma munosabatlari, so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari haqida fundamental akademik bilimlarni shakllantirish.

I. MASHG'ULOT REJASI

1. Leksik-semantik munosabatlar nazariyasi: So'zlararo lisoniy aloqadorlik turlari.
2. Omonimlar (Shakldoshlik): Omonimiya va polisemiyaning (ko'p ma'nolilik) differensial belgilari.
3. Antonimlar (Ziddoshlik): Gradual (darajali) va komplementar (to'ldiruvchi) antonimiyaning semantik xususiyatlari.
4. Paronimlar (Doshohlik): Lisoniy interferensiya va nutqda paronimlarni qo'llash bilan bog'liq uslubiy xatolar tahlili.
5. Pedagogik tahlil: Boshlang'ich sinf "Ona tili" darsliklarida ushbu mavzularni o'qitish metodologiyasi.

II. AKADEMIK GLOSSARIY (TERMINLAR LUG'ATI)

Ushbu terminlar mavzuni chuqur tahlil qilish uchun asosiy vosita hisoblanadi:
Paradigma – til birliklarining o'zaro o'xshashlik yoki qarama-qarshilik asosida guruhlanishi.

Omonimlar (yunoncha homos – bir xil, onyma – nom) – shakli bir xil, ammo semantik mazmuni o'zaro mutlaqo bog'lanmagan leksik birliklar.

Omoformalar – faqat muayyan grammatik shakldagina (masalan, bir so'z turkumidan ikkinchisiga o'tganda) shakldoshlik hosil qiluvchi so'zlar.

Omografar – yozilishi bir xil, ammo urg'usi yoki talaffuzi bilan farqlanuvchi so'zlar (masalan: atlas – atlas).

Antonimlar (yunoncha anti – qarshi, onyma – nom) – mantiqiy-semantik jihatdan bir-biriga ziddiyat tashkil etuvchi birliklar.

Enantiosemiya – bir so'zning o'z ichida bir-biriga zid ma'nolarning uchrashi (masalan: "baraka topkur" – ham duo, ham piching ma'nosida).

Paronimlar (yunoncha para – yonida, onyma – nom) – talaffuzi va yozilishi o'zaro yaqin bo'lgan, lekin ma'nosi turlicha bo'lgan so'zlar juftligi.

Paronimiya – nutq jarayonida o'xshash so'zlarni chalkashtirish natijasida yuzaga keladigan uslubiy hodisa.

Leksik differensiya – shaklan yaqin so'zlarni ma'noviy jihatdan ajratish va to'g'ri qo'llash qobiliyati.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Nematov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992. (Fonetik o'zgarishlar va grafika tarixi uchun).

2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2002.

3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: "Universitet", 2000. (Leksikologiya va so'z ma'nolari tahlili uchun).

4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: 1995.

III. AMALIY MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI

Mashg'ulot mavzusi: Omonimlar, antonimlar va paronimlar tahlili.

Vaqt taqsimoti: 80 daqiq.

Bosqich va vaqt	Faoliyat mazmuni	Metodlar	Kutilayotgan natija
I. Motivatsiya (10 min)	Paronimlarni noto'g'ri qo'llash natijasida kelib chiqadigan kulgili vaziyatlarni tahlil qilish (Masalan: shoh va shox).	"Muammoli vaziyat"	Talabalarda so'z shakliga e'tibor kuchayadi.
II. Nazariy blok (20 min)	Omonimiyanning turlari (omoforma, omograf) va antonimiyanning semantik turlarini tizimlashtirish.	"Lisoniy model"	Paradigma turlari haqida ilmiy baza shakllanadi.
III. Amaliyot (25 min)	Matn ichidan shakldosh va ziddosh so'zlarni ajratish, paronimik xatolarni tahrir qilish.	"Venn diagrammasi", "Tahrirchi"	So'zlarni nutqda farqlash ko'nikmasi rivojlanadi.
IV. Metodik qism (15 min)	Boshlang'ich sinf darsliklarida berilgan omonim va antonimlarni o'rgatish usullarini loyihalash.	"Keys-stadi"	Pedagogik mahorat shakllanadi.
V. Baholash (10 min)	Olingan bilimlarni test va qisqa savol-javob orqali tekshirish.	"BBB" metodi	O'zlashtirish darajasi aniqlanadi.

PARADIGMATIKA

Tilshunoslikda so'zlar o'zaro lisoniy munosabatga kirishib, muayyan paradigmatic qatorlarni hosil qiladi. 12-amaliy mashg'ulot doirasida o'rganiladigan omonimlar, antonimlar va paronimlar so'zlararo shakl va ma'no muvofiqi yoki zidligini belgilovchi asosiy leksik kategoriyalar hisoblanadi.

1. Omonimiya (Shakldoshlik) va uning lisoniy tabiati

Omonimlar — fonetik va grafik shakli (aytilishi va yozilishi) bir xil, biroq semantik mazmuni o'zaro mantiqiy aloqadorlikka ega bo'lgan birliklardir. Akademik tahlilda omonimiya ko'p ma'nolilikdan (polisemiya) qat'iy farqlanishi lozim.

Leksik omonimlar: Lug'aviy ma'no jihatidan butunlay farqlanuvchi, bir xil turkumga mansub so'zlar (masalan: shox — daraxt qismi; shox — hayvon shoxi).

Omoformalar: Faqat muayyan morfologik shaklda shakldoshlik hosil qiluvchi birliklar (masalan: o't — ot; o't — fe'l).

Omografar: Yozilishi bir xil, lekin talaffuzi (urg'u yoki unlining cho'ziqligi) bilan farqlanuvchi birliklar (masalan: almas — qimmatbaho tosh; almas — inkor fe'li).

2. Antonimiya (Ziddoshlik) va semantik oppozitsiya

Antonimlar til tizimidagi semantik zidlanish (oppozitsiya) hodisasini ifodalaydi. Ular voqelikdagi narsa-hodisa, belgi yoki harakatlarni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish asosida nomlaydi.

Gradual (Darajali) antonimlar: Qarama-qarshilik o'rtasida oraliq bosqichlar mavjud bo'lgan qatorlar (masalan: sovuq — iliq — issiq).

Komplementar (To'ldiruvchi) antonimlar: Biri ikkinchisini inkor etuvchi va uchinchi variantga o'rin qoldirmaydigan juftliklar (masalan: tirik — o'lik, rost — yolg'on).

Vektor (Yo'nalishli) antonimlar: Harakat yoki jarayonning qarama-qarshi yo'nalishini ifodalovchi birliklar (masalan: kirmoq — chiqmoq, sotmoq — sotib olmoq).

3. Paronimiya (Doshshlik) va uning nutqiy xususiyatlari
Paronimlar — fonetik tarkibi va grafik tasviri o'zaro o'xshash (lekin bir xil emas), ma'no doirasi esa turlicha bo'lgan so'zlardir. Paronimiya hodisasi ko'pincha tillararo o'zlashmalar yoki o'zakdosh so'zlar asosida shakllanadi.

Akademik farqlash: Paronimlar o'rtasidagi farq ko'pincha bitta fonema orqali namoyon bo'ladi (masalan: asir — asr, ta'rif — taraf, ahl — al).

Lisoniy xavf: Nutq jarayonida paronimlarni adashtirish anaxronizm va mantiqiy xatoliklarni yuzaga keltirib, axborotning buzilishiga olib keladi. Bu hodisa tilshunoslikda paronimik interferensiya deb yuritiladi.

4. Paradigmalarining tizimiy bog'liqligi
Ushbu uchta kategoriya tilning leksik-semantik maydonini shakllantirishda ishtirok etadi. Omonimlar — shakl tejamkorligini, antonimlar — tasviriy aniqlikni, paronimlar esa nutqiy ehtiyotkorlikni talab qiluvchi lisoniy hodisalardir. Talabalar ushbu

tushunchalarni tahlil qilishda soʻzning denotativ (asl) va konnotativ (boʻyoqdor) maʼnolarini inobatga olishlari shart.

III. AMALIY TADQIQOTLAR BLOKI

Ushbu qismda talabalar leksik paradigmalarni nafaqat farqlashlari, balki ularning nutqiy va uslubiy imkoniyatlarini ham ilmiy tahlil qiladilar.

1-topshiriq. Komponent tahlil va Klassifikatsiya (Leksik laboratoriya)

Berilgan soʻzlar guruhini omonimiya turlariga koʻra (leksik omonim, omoforma, omograf, omofon) tasniflang va ularning semantik farqini isbotlang.

Soʻzlar juftligi	Tur	Semantik izoh (Differensial belgisi)
Yoz (fasl) — Yoz (feʼl)	Leksik omonim	Turli turkum, mutlaqo boshqa sememalar.
Olma (meva) — Olma (inkor)	Omograf	Urgʻu oʻrni bilan farqlanadi (oʻlma — olma).
Son (miqdor) — Son (tana qismi)	Leksik omonim	Shakliy oʻxshashlik, maʼnoviy uzilish.
Oʻt (oʻsimlik) — Oʻt (harakat)	Omoforma	Faqat boshlangʻich shaklda omonimlashgan.

2-topshiriq. Antonimik oppozitsiya tahlili

Quyidagi antonimik juftliklarni semantik tabiatiga koʻra (gradual, vektor, komplementar) guruhlarga ajrating va ularning orasidagi mantiqiy munosabatni tavsiflang:

Baland — Past

Kelmoq — Ketmoq

Oq — Qora

Yaxshi — Yomon

Bor — Yoʻq

3-topshiriq. Paronimik differensiya (Nutqiy tahrir)

Berilgan gaplardagi paronimik xatolarni aniqlang va ularni akademik jihatdan toʻgʻrilang. Xato qoʻllangan soʻzning semantikasini tushuntiring.

“Bu binoning asiri (asri) qadimiy ekan.”

“U kishi juda ahl (al) odam, hamma bilan chiqishadi.”

“Vazifaning taʼrifi (tarafi) bizga maʼqul keldi.”

“Oshga bir shox (shoh) murch soling.”

4-topshiriq. “Venn diagrammasi” (Polisemiya vs Omonimiya)

Koʻp maʼnoli soʻz (masalan, “quloq”) va omonim soʻz (masalan, “yurt”) misolida ularning oʻxshash (shakliy birlik) va farqli (semantik aloqadorlik) jihatlarini tahlil qiling.

5-topshiriq. Pedagogik-metodik simulyatsiya (Keys-stadi)

Vaziyat: 3-sinf oʻquvchisi “Sening aʼlo baholaring bizning baxtimiz” (baxt) va “Bogʻimizdagi baxt juda hosilga kirdi” (vaqt) gaplaridagi xatoni tushunmayapti.

Vazifa: Talaba boʻlajak oʻqituvchi sifatida paronimiya hodisasini oʻquvchiga qaysi interfaol metod (masalan, “Soʻz oʻyini”) orqali tushuntirib berishini loyihalashtirishi kerak.

UYGA TOPSHIRIQ (QR-KODLI)

Leksik-semantik tadqiqot: Quyidagi QR-kodni skanerlab, “Oʻzbek tilining omonimlar lugʻati” dan 20 ta eng faol omonimni tanlang va ularning har biri uchun alohida misollar yozing.

Onlayn baholash: 12-amaliy mashgʻulot boʻyicha oʻzlashtirish darajangizni tekshirish uchun ushbu QR-kod orqali 15 talik testni yakunlang.

12-AMALIY MASHGʻULOT BOʻYICHA AKADEMIK TESTLAR

1. Omonimiya va polisemiya (koʻp maʼnolilik) hodisalarini farqlovchi asosiy akademik mezonni aniqlang.

A) Soʻzlarning turli turkumga mansubligi

B) Maʼnolar oʻrtasidagi mantiqiy-semantik bogʻliqlikning saqlanganligi yoki uzilganligi

C) Soʻzlarning yozilishidagi oʻxshashlik darajasi

D) Talaffuzdagi urgʻu oʻrni

2. Faqat maʼlum bir grammatik shakldagina (masalan, kelishik yoki shaxs-son qoʻshimchalari qoʻshilganda) omonimlik hosil qiluvchi birliklar qanday nomlanadi?

A) Omografar

B) Leksik omonimlar

C) Omoformalar

D) Omofonlar

3. “Oʻt” (oʻsimlik) va “Oʻt” (olov) soʻzlari oʻrtasidagi munosabatni tavsiflang.

A) Polisemiya

B) Antonimiya

C) Leksik omonimiya

D) Paronimiya

4. Antonimlarning “gradual” (darajali) turiga mansub qatorni belgilang.

A) Tirik — oʻlik

B) Baland — past — oʻrtacha

- C) Kirdi — chiqdi
 D) Rost — yolg'on
5. "Komplementar antonimlar"ning o'ziga xos xususiyati nimadan iborat?
 A) Qarama-qarshilik o'rtasida uchinchi (oraliq) variantning mavjud emasligi
 B) Yo'nalish jihatdan zidlikni ifodalashi
 C) Bir o'zakdan hosil bo'lishi
 D) Faqat sifat turkumiga mansub bo'lishi
6. Paronimik interferensiya deganda nima tushuniladi?
 A) Bir so'zning bir necha ma'noda kelishi
 B) Nutq jarayonida shaklan yaqin so'zlarni ma'noviy adashtirish
 C) So'zning o'z va ko'chma ma'nolari almashinuvi
 D) Bir xil ma'noli so'zlarning turli shakllarda kelishi
7. "Ahl" (jamiyat) va "Al" (ayyorlik/hiyla) so'zlari o'rtasidagi lisoniy munosabat turini aniqlang.
 A) Omonimiya
 B) Antonimiya
 C) Paronimiya
 D) Sinonimiya
8. Bir so'z tarkibida o'zaro zid ma'nolarning mavjudligi (masalan: "bor bo'l" – duo va piching) qanday ataladi?
 A) Enantiosemiya
 B) Konversiya
 C) Metafora
 D) Omografiya
9. Quyidagi so'zlardan qaysi biri omofomaga misol bo'la oladi?
 A) Shox (hayvon shoxi) – Shox (daraxt qismi)
 B) Ko'z (a'zo) – Ko'z (uzukning ko'zi)
 C) Bo'sh (sifat) – Bo'sh (buyruq fe'li)
 D) Oq (rang) – Qora (rang)
10. "Ta'rif" va "Taraf" paronimlarining semantik farqini to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.
 A) Tavsif berish — Yo'nalish/tomon
 B) Maqtov — Qoida
 C) Baland — Past
 D) Ma'lumot — Isbot
- 1-B, 2-C, 3-C, 4-B, 5-A, 6-B, 7-C, 8-A, 9-C, 10-A.

13-AMALIY MASHG'ULOT. ONA TILINING NOFAOL LEKSIKASI: ARXAIZMLAR, ISTORIZMLAR VA NEOLOGIZMLAR

Mashg'ulotning maqsadi: Talabalarda til leksikasining dinamik tabiati, so'zlarning iste'moldan chiqishi va yangi birliklarning paydo bo'lish qonuniyatlari haqida tizimli akademik bilimlar shakllantirish.

I. MASHG'ULOT REJASI

Leksika dinamikasi: Faol va nofaol qatlam tushunchasi hamda ularning o'zaro nisbati.

Eskirgan leksika tahlili:

Istorizmlar: Voqelikning yo'qolishi bilan bog'liq leksik birliklar.

Arxaizmlar: Nominativ almashinuv (so'zning shakliy eskirishi) hodisasi.

Neologizmlar nazariyasi:

Lisoniy neologizmlar va ularning til tizimiga adaptatsiyasi.

Individual-uslubiy neologizmlar (okkazonalizmlar).

Leksik qatlamlarning uslubiy vazifalari: Eskirgan so'zlar va yangi so'zlarning badiiy

matn hamda OAVdagi o'rni.

Pedagogik yondashuv: Boshlang'ich sinf darsliklarida arxaizm va neologizmlar bilan

ishlash metodikasi.

II. AKADEMIK GLOSSARIY (TERMINLAR LUG'ATI)

Leksik dinamika – til lug'at tarkibining ijtimoiy-madaniy omillar ta'sirida doimiy o'zgarib turishi.

Istorizm – o'zi ifodalayotgan predmet yoki tushunchaning tarixan yo'qolishi natijasida iste'moldan chiqqan so'z (masalan: mingboshi, sarpo, koshona).

Arxaizm – predmet mavjud bo'lgan holda uning nomining boshqa (zamonaviy) so'z bilan almashishi natijasida eskirgan birlik (masalan: ayug'uchi – notiq, chashm – ko'z).

Neologizm – fanda, texnikada, madaniyatda va hayotda paydo bo'lgan yangi tushunchalarni ifodalovchi yangi so'z.

Okkazonalizm – muallif tomonidan muayyan badiiy maqsad yoki kontekst uchun yaratilgan, umumxalq tiliga ko'chmagan nutqiy yangilik.

Semantik arxaizm – so'zning hozirda qo'llanilmaydigan tarixiy ma'nosi (masalan: "yomon" so'zining qadimgi turkiy tilda "tez" ma'nosida kelishi).

Arxaizatsiya – so'zning faol iste'moldan nofaol qatlamga o'tish jarayoni.

Neologizatsiya – tilda yangi so'z yasash va qabul qilish sur'atining jadallashuvi.

III. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asosiy darsliklar:

Sayfullayeva R., va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: "O'zbekiston", 2010.

Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: "Talqin", 2005.

Mengliyev B. Hozirgi o'zbek tili. – Toshkent: "Tafakkur bo'stoni", 2018.

2. Ilmiy va maxsus adabiyotlar:

Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: “Fan”, 1985. (Mavzu bo'yicha fundamental tadqiqot).

Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.

Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent, 2000.

3. Lug'atlar:

O'zbek tilining izohli lug'ati. (I–V jildlar). – Toshkent, 2006–2008.

Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. (I–IV jildlar). – Toshkent, 1983–1985. (Arxaizmlarni tahlil qilish uchun asosiy manba).

III. 13-AMALIY MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI

Mashg'ulot mavzusi: Nofaol leksika (Arxaizm, Istorizm) va Neologizmlar.

Mashg'ulot shakli: Amaliy-tadqiqotchilik mashg'uloti

Bosqich va vaqt	Faoliyat mazmuni (O'qituvchi va talaba)	Interfaol metodlar	Kutilayotgan natija
1. Kirish va Motivatsiya (10 min)	“So'zlar ham qariydimi?” muammoli savoli. Tilning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi videolavha yoki rasm tahlili.	“Aqliy hujum”, “Vaqt mashinasi”	Talabalarda mavzuga nisbatan lisoniy qiziqish uyg'onadi.
2. Kognitiv tahlil (20 min)	Arxaizm va istorizmlarning differensial belgilarini ajratish. Neologizmlarning lisoniy va nutqiy (okkazionalizm) turlarini modellashtirish.	“Lisoniy klaster”, Ma'ruza-dialog	Nofaol va faol qatlam haqida tizimli nazariy bilim shakllanadi.
3. Amaliy laboratoriya (25 min)	Mumtoz matnlardan eskirgan so'zlarni topish va hozirgi OAV matnlaridagi yangi o'zlashmalarni aniqlash.	“Baliq skeleti”, “Zanjir” metodi	Eskirgan va yangi so'zlarni matnda identifikatsiya qilish ko'nikmasi rivojlanadi.

	iqtisodiyot) tahlil qilish.		
4. Professional kompetensiya (15 min)	Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun arxaizmlarni tushuntirishning vizual usullarini (rasmi lug'at) ishlab chiqish. "	“Keys-stadi”, “Pedagogik loyiha”	Nazariyani amaliy metodikaga aylantirish mahorati oshadi.
5. Monitoring va Baholash (10 min)	Olingan bilimlarni ekspress-test va o'z-o'zini baholash orqali nazorat qilish	“BBB” (Bilaman, Bildim, Bilmoqchiman)	O'zlashtirish darajasi aniqlanadi va qayta aloqa o'rnatiladi.

II. KOGNITIV TAHLIL BLOKI: TIL DINAMIKASI VA INSON

TAFAKKURI

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan so'zlarning eskirishi yoki yangilarining paydo bo'lishi shunchaki lug'aviy jarayon emas, balki inson xotirasidagi **konseptual manzaralarning o'zgarishi hisoblanadi.**

1. Eskirgan leksikaning mental tabiati (Arxaizatsiya mexanizmi)

Nofaol leksika — bu insoniyatning tarixiy tajribasi saqlanadigan “lisoniy arxiv” dir.

Istorizmlar va kognitiv bo'shliq: Biror predmet (masalan, chorig' yoki koshona)

hayotdan yo'qolganda, bizning ongimizdagi u haqidagi tushuncha (“frame”) ham faol

muloqot markazidan periferiyaga (chekka) suriladi. Bu ob'yektiv eskirishdir.

Arxaizmlar va nominativ tanlov: Bu yerda predmet mavjud, ammo inson tafakkuri

unga yangi, zamonaviyroq nom berishni afzal ko'radi. Masalan, “ayug'uchi” konsepti

o'rini “notiq” konsepti egallashi — tilning tejamkorlik va aniqlik sari intilishidir.

2. Neologizmlar: Dunyoni qayta modellashtirish

Yangi so'zlar — bu yangi tushunchalarni (konseptlarni) “tamg'alash” jarayonidir.

Kognitiv tahlilda neologizmlar ikki xil yo'l bilan shakllanadi:

Konseptual o'zlashma: Dunyoqarash kengayishi bilan chetdan kirib kelgan so'zlar

(masalan: klaster, startap). Inson ongi yangi voqelikni qabul qiladi va unga mos

“lisoniy yorliq” yopishtiradi.

Metaforik neologizatsiya: Eski so'zlarga yangi ma'no yuklash. Masalan, “sichqoncha”

(kompyuter qurilmasi) yoki “bulut” (ma'lumotlarni saqlash joyi). Bunda inson ongi

yangi narsani o'zi bilgan eski tushuncha orqali tushunishga harakat qiladi.

3. “Baliq skeleti” tahlili (Nega so'zlar eskiradi va yangilanadi?)

Ushbu metod orqali biz til dinamikasini keltirib chiqaruvchi kognitiv va ijtimoiy

determinantlarni tahlil qilamiz:

2. Ilmiy va maxsus adabiyotlar:

Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: "Fan", 1985. (Mavzu bo'yicha fundamental tadqiqot).

Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent, 2002.

Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent, 2000.

3. Lug'atlar:

O'zbek tilining izohli lug'ati. (I–V jildlar). – Toshkent, 2006–2008.

Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. (I–IV jildlar). – Toshkent, 1983–1985. (Arxaizmlarni tahlil qilish uchun asosiy manba).

III. 13-AMALIY MASHG'ULOTNING TEXNOLOGIK XARITASI

Mashg'ulot mavzusi: Nofaol leksika (Arxaizm, Istorizm) va Neologizmlar.

Mashg'ulot shakli: Amaliy-tadqiqotchilik mashg'uloti

Bosqich va vaqt	Faoliyat mazmuni (O'qituvchi va talaba)	Interfaol metodlar	Kutilayotgan natija
1. Kirish va Motivatsiya (10 min)	"So'zlar ham qariydimi?" muammoli savoli. Tilning ijtimoiy taraqqiyot bilan bog'liqligini ko'rsatuvchi videolavha yoki rasm tahlili.	"Aqliy hujum", "Vaqt mashinasi"	Talabalarda mavzuga nisbatan lisoniy qiziqish uyg'onadi.
2. Kognitiv tahlil (20 min)	Arxaizm va istorizmlarning differensial belgilarini ajratish. Neologizmlarning lisoniy va nutqiy (okkazionalizm) turlarini modellashtirish.	"Lisoniy klaster", Ma'ruza-dialog	Nofaol va faol qatlam haqida tizimli nazariy bilim shakllanadi.
3. Amaliy laboratoriya (25 min)	Mumtoz matnlardan eskirgan so'zlarni topish va hozirgi OAV matnlaridagi yangi o'zlashmalarni (IT,	"Baliq skeleti", "Zanjir" metodi	Eskirgan va yangi so'zlarni matnda identifikatsiya qilish ko'nikmasi rivojlanadi.

	iqtisodiyot) tahlil qilish.		
4. Professional kompetensiya (15 min)	Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun arxaizmlarni tushuntirishning vizual usullarini (rasmi lug'at) ishlab chiqish. "	"Keys-stadi", "Pedagogik loyiha"	Nazariyani amaliy metodikaga aylantirish mahorati oshadi.
5. Monitoring va Baholash (10 min)	Olingan bilimlarni ekspresstest va o'z-o'zini baholash orqali nazorat qilish	"BBB" (Bilaman, Bildim, Bilmoqchiman)	O'zlashtirish darajasi aniqlanadi va qayta aloqa o'ratiladi.

II. KOGNITIV TAHLIL BLOKI: TIL DINAMIKASI VA INSON

TAFAKKURI

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan so'zlarning eskirishi yoki yangilarining paydo bo'lishi shunchaki lug'aviy jarayon emas, balki inson xotirasidagi konseptual manzaralarning o'zgarishi hisoblanadi.

1. Eskirgan leksikaning mental tabiati (Arxaizatsiya mexanizmi)

Nofaol leksika — bu insoniyatning tarixiy tajribasi saqlanadigan "lisoniy arxiv" dir. Istorizmlar va kognitiv bo'shliq: Biror predmet (masalan, chorig' yoki koshona) hayotdan yo'qolganda, bizning ongimizdagi u haqidagi tushuncha ("frame") ham faol muloqot markazidan periferiyaga (chekkaga) suriladi. Bu ob'yektiv eskirishdir.

Arxaizmlar va nominativ tanlov: Bu yerda predmet mavjud, ammo inson tafakkuri unga yangi, zamonaviyroq nom berishni afzal ko'radi. Masalan, "ayug'uchi" konsepti o'mini "notiq" konsepti egallashi — tilning tejamkorlik va aniqlik sari intilishidir.

2. Neologizmlar: Dunyoni qayta modellashtirish

Yangi so'zlar — bu yangi tushunchalarni (konseptlarni) "tamg'alash" jarayonidir.

Kognitiv tahlilda neologizmlar ikki xil yo'l bilan shakllanadi:

Konseptual o'zlashma: Dunyoqarash kengayishi bilan chetdan kirib kelgan so'zlar (masalan: klaster, startap). Inson ongi yangi voqelikni qabul qiladi va unga mos "lisoniy yorliq" yopishtiradi.

Metaforik neologizatsiya: Eski so'zlarga yangi ma'no yuklash. Masalan, "sichqoncha" (kompyuter qurilmasi) yoki "bulut" (ma'lumotlarni saqlash joyi). Bunda inson ongi yangi narsani o'zi bilgan eski tushuncha orqali tushunishga harakat qiladi.

3. "Baliq skeleti" tahlili (Nega so'zlar eskiradi va yangilanadi?)

Ushbu metod orqali biz til dinamikasini keltirib chiqaruvchi kognitiv va ijtimoiy determinantlarni tahlil qilamiz:

Yuqori suyaklar (Eskirish sabablari): Ijtimoiy qurum almashishi, texnologik inqiroz, lisoniy raqobat (eskini yangisi siqib chiqarishi).

Pastki suyaklar (Yangilanish manbalari): Fan-texnika taraqqiyoti, madaniy integratsiya, badiiy tafakkur (mualliflik neologizmlari).

4. Kognitiv xulosa (FSMU metodi asosida)

Fikr: Tilning nafaol leksikasi va neologizmlar tilning tirik organizm ekanligini isbotlaydi.

Sabab: Chunki inson tafakkuri doimiy ravishda olamni qayta nomlash va axborotni tartiblashga ehtiyoj sezadi.

Misol: Bugungi kunda "pochta" so'zi xat tashuvchi xonani emas, ko'proq elektron qutini (e-mail) anglatishi semantik neologizmdir.

Umumlashtirish: Demak, leksik qatlamlarni o'rganish orqali biz millatning tarixiy xotirasi va kelajak istiqbolini anglaymiz.

III. AMALIY TADQIQOTLAR VA MASHQLAR BLOKI

Ushbu qismda talabalar o'zbek tili leksikasining dinamik qatlamlarini (eskirgan so'zlar va yangi kirib kelgan birliklar) matnlar asosida tahlil qilishni o'rganadilar.

1-topshiriq. Leksik-genetik differensiya (Arxaizm va Istorizm tahlili)

Berilgan nafaol qatlam so'zlarini ma'no turiga ko'ra jadvalga joylashtiring va ularning zamonaviy muqobilini (agar mavjud bo'lsa) toping.

Nafaol birlik	Istorizm	Arxaizm	Zamonaviy muqobili
Bitig		✓	Yozuv, maktub
Mingboshi	✓		(Mavjud emas)
Koshona	✓		(Mavjud emas - qasr)
Sarpo	✓		(Kiyim to'plami)
Chashm		✓	Ko'z

2-topshiriq. Neologizmlar va ularning o'zlashish manbalari

Oxirgi yillarda iste'molga kirgan quyidagi neologizmlarni soha va manba (ichki imkoniyat yoki o'zlashma) bo'yicha tahlil qiling:

Klaster, logistika, dron, skaner, startap, onlayn, masofaviy ta'lim, raqamlashtirish. Tahlil namunasi:

Klaster – Iqtisodiy soha, ingliz tilidan o'zlashgan.

Raqamlashtirish – IT sohasi, o'zbek tili ichki imkoniyati (yasama so'z).

3-topshiriq. "Venn diagrammasi" (Arxaizm va Neologizm qiyosi)

Ushbu ikki qatlamning til taraqqiyotidagi o'rmini qiyoslang. Ularning o'zaro bog'liqligi (nafaol va faol qatlam o'rtasidagi chegara) tahlil qilinadi.

4-topshiriq. Badiiy matn ustida ishlash (Lisoniy tadqiqot)

Alisher Navoiy yoki Bobur asarlaridan bir parcha oling. Matn tarkibidagi eskirgan so'zlarni toping va ularni quyidagi tartibda tahlil qiling:

So'zning lug'aviy ma'nosi.

Qaysi turga mansubligi (Arxaizm/Istorizm).

Ushbu so'zning bugungi kundagi faol sinonimi.

I. MUSTAQIL UYGA VAZIFA (QR-KODLI)

Talabalar quyidagi topshiriqlarni bajarishda zamonaviy AKT resurslaridan foydalanishlari va natijalarni amaliyot daftarida aks ettirishlari lozim:

1-topshiriq. "Lisoniy arxeologiya" (Eskirgan so'zlar bilan ishlash)

Vazifa: QR-kod orqali Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" ga kiring.

Lug'atdan "ko'ngul", "xayr", "g'urbat" va "shab" so'zlarining ma'nolarini o'rganing.

Ushbu so'zlarning bugungi kundagi faol sinonimlarini toping va ular ishtirokida kichik matn tuzing.

2-topshiriq. "Neologizmlar monitoring" (OAV tahlili)

Vazifa: So'nggi bir oy ichida nashr etilgan onlayn nashrlar (masalan, kun.uz yoki daryo.uz) matnlaridan 10 ta yangi o'zlashma (neologizm)ni ajratib oling. Ularning qaysi sohaga (IT, iqtisod, tibbiyot, sport) oidligini va qaysi tildan o'zlashganini aniqlang.

II. AKADEMIK TESTLAR (BILIMNI TEKSHIRISH)

Ushbu testlar mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini qamrab olgan:

1. Predmet yoki tushunchaning hayotdan butunlay yo'qolishi natijasida iste'moldan chiqqan so'zlar qanday ataladi?

A) Arxaizmlar

B) Istorizmlar

C) Neologizmlar

D) Okkazionalizmlar

2. "Chashm" (ko'z), "ulug'ush" (ulush), "bitig" (yozuv) so'zlari nafaol leksikaning qaysi turiga kiradi?

A) Istorizm

B) Neologizm

C) Arxaizm

D) Atama

3. Arxaizm va istorizمنىing asosiy farqi nimada?

A) Arxaizmda predmet saqlanib qolgan, istorizmda esa predmet yo'qolgan

B) Istorizmda so'zning faqat bir ma'nosi eskiradi

C) Arxaizm faqat badiiy nutqqa xos bo'ladi

D) Ularning o'rtasida hech qanday farq yo'q

4. Quyidagi qaysi so'z lisoniy (umumxalq) neologizmga misol bo'la oladi?

A) Klaster

- B) Bilimdon
C) Kitob
D) Omonat
5. Muallif tomonidan muayyan asar kontekstida yaratilgan va umumxalq tiliga ko'chmagan yangi so'zlar qanday nomlanadi?
A) Lisoniy neologizm
B) Okkazonalizm
C) Arxaizm
D) Termin
6. "Yuzboshi", "Amirlashkar", "Chorig'" so'zlari qaysi qatlamga mansub?
A) Arxaizm
B) Istorizm
C) Zamonaviy leksika
D) O'zlashma qatlam
7. Tilning ichki imkoniyatlari (so'z yasash) asosida paydo bo'lgan neologizmi toping.
A) Skaner
B) Raqamlashtirish
C) Smartfon
D) Onlayn
8. Eskirgan so'zlarni badiiy asarda qo'llashdan ko'zlangan asosiy maqsad nima?
A) Tilni qiyinlashtirish
B) Tarixiy davr ruhini (koloritini) yaratish
C) Yangi so'z yasashni cheklash
D) Nutqni qisqartirish
9. "Hozirgi o'zbek tilida so'zning eskirishi" jarayoni tilshunoslikda qanday ataladi?
A) Arxaizatsiya
B) Neologizatsiya
C) Determinologiya
D) Leksikalizatsiya
10. "Logistika" va "Dron" so'zlari qaysi qatlamga mansub?
A) Istorizm
B) Arxaizm
C) Neologizm
D) Shevaga xos leksika

JAVOBLAR KALITI

1-B, 2-C, 3-A, 4-A, 5-B, 6-B, 7-B, 8-B, 9-A, 10-C.

NIMATULLOYEVA SHOIRA DILMUROD QIZI
NORMUROTOVA AZIZA KARIM QIZI

ONA TILI

O'QUV-USLUBIY QO'LLANMA

Bosh muharrir: Eshkarayev S. Ch.

Texnik muharrir: Eshqorayev S. S.

Musahhih: Javgashev Y. J.

Tasdiqnoma № 255979, 13.04.2024

Bosishga 02.03.2026 da ruxsat berilgan. Format 60x84/16.

Garnitura Times New Roman. Shartli bosma tobog'i 3.75.

Adadi 50 dona. Buyurtma № 659

"TERMIZ PUBLISHING CENTER" nashriyotida tayyorlandi va chop etildi.

Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Ibn Sino ko'chasi 38B-uy, Toshkent sh.,
"TRASTBANK" XA BANKINING BOSH OFISI, MFO: 00491, INN:

311209934 H/R: 20208000307031406001

Telefon: +998-88-808-21-07

**TERMIZ
PUBLISHING
CENTER**

TERMIZ - 2026

